АРХЕОЛОГИЯ

КНИГА
2
1973

АРХЕОЛОГИЯ

Год. XV
2
1973

ОРГАН НА АРХЕОЛОГИЧЕСКИЯ ИНСТИТУТ И МУЗЕЙ
ПРИ БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

За основните проблеми на неолитната революция*

АТАНАС АЛ. ПЕЙКОВ

По време на прехода от мезолита към неолита настъпили дълбоки икономически и важни културни промени в историята на племената, обитаващи Източносредиземноморския басейн и Балканския полуостров. Най-новите проучвания показват, че тогава обществото култивирало определени видове житни растения, а някои животни били вече опитомени.[1]

Докато опитомените животни се нуждаели от паша, която предполага движение на племето, най-малко в определен район, отглеждането на житните култури изисквало една постоянна уседналост. Това несъответствие се балансирало от бурното развитие и усъвършенствуване на съществуващите дотогава оръдия за производство. Настъпилият прогрес особено в началото на неолита бил съпроводен не само от усъвършенствуването на старите, но и от изобретяването на нови оръдия. Неразривно свързани с този процес били и промените, извършващи се между човека и околната среда: от пасивен консуматор на блага, вземани наготово от природата, човекът станал активен производител, който се занимавал със земеделие и животновъдство, явяващи се основни трудови дейности на произвеждащото стопанство. Използувано като база, това стопанство дало възможност на родовите общини да заживеят на едно и също място до създаването на класово общество. В резултат на това дълго пребиваване се образували праисторическите селищни могили,[2] които представят първите села у нас.

През последните две десетилетия на някои от тях се проведоха редица разкопки и беше получен изключително разнообразен археологически материал. Стриктно спазваната стратиграфия при цялостното разкопаване на някои селища позволи да бъде създадена така нар. „Карановска хронологическа система“[3], чиито достойнства отреждат на българската праисторическа наука челно място в редиците на европейската археология. С разкопаването на селищните могили до с. Езеро,[4] Сливенски окръг, в Нова Загора[5] и Разкопаница[6] до с. Маноле, Пловдивски окръг, беше допълнена тази система и се затвори цикълът на праисторическите култури, а Тракия се очерта като един от центровете на предкласовата цивилизация в Югоизточна Европа. Чрез тези проучвания бяха ясно разграничени неолитната от енеолитната култура, както и степените, през които е преминало развитието на праисторическото общество по време на неолита, енеолита и бронза в Южна България.

С разкопките на праисторическите селища в Казанлък[7] и до с. Чавдар,[8] Софийски окръг, българската праистория завърши един етап , а получените материали хвърлят до-

* Статията разглежда интересни въпроси, които могат да бъдат предмет на дискусия по проблема. Бел. на редакцията.

пълнителна светлина върху онзи отрязък от времето, когато в нашите земи, и по-специално в Тракия, животновъдството и земеделието се налагат и окончателно утвърждават като основни способи на произвеждащото стопанство. Тогава за пръв път в историята на човечеството се създала възможност да бъде заделян и натрупван излишният продукт, който в крайна сметка предизвикал различни степени на диференциация вътре в матриархалното семейство и разделение между отделните първобитни общини. Ето защо не без основание се констатира, че през неолита земите на юг от Стара планина не само влизат в обсега на културноисторическия прелом, който се е извършил в Източното Средиземноморие,[9] но са и едно от „огнищата“ на неолитната революция.[10]

Английският археолог В. Г. Чайлд, който пръв употребява термина „неолитна революция“, като разглежда комплексно последователно извършилите се промени в дописмената история на племената и народите от Близкия Изток и Балканите, стига до идеята, че преходът към произвеждащото стопанство е станал по революционен път. Той и някои негови последователи обаче отъждествяват този прелом с обикновен исторически факт, извършен в един момент, предхождащ неолита,[11] в който се налагат земеделието, изкуствата и занаятите. При това изрично се подчертава, че носители на тази революция са „полуседналите земеделци-революционери“, т. е. неолитното население.[12] Разбира се, една такава позиция не би могла да се защити не само защото в постановката са налице вътрешнологичен разрив и едно терминологично несъответствие, а и защото на самата неолитна революция е отредено място в мезолитната епоха.

Дифузионист по убеждение, Чайлд вижда великите открития в историята, направени изведнъж и на точно определено място, а след това по пътя на заимствуването, миграциите или просто чрез разпространението (дифузия) да се предават на други племена и в други райони, с което фактически се отрича самобитното развитие на културите. За него решаващо значение има влиянието отвън и поради тази причина той проследява неолитната революция не като единен процес, а като две самостоятелни, изолирани и независими едно от друго събития: „първата“, или неолитна революция се извършва в мезолита, а „втората“, или наречена още „градска революция“ става на границата между бронзовата и старата желязна епоха.[13]

Сполучлив опит да разгледа съдържанието и началната граница на тази революция напоследък направи съветският археолог В. М. Масон, който осветли основните способи на произвеждащото стопанство, като въведе в употреба т. нар. „неолитни модели“.[14] За него и още някои специалисти неолитната революция е процес на установяване на новите форми (животновъдство и земеделие) в икономиката, които служат като предпоставка за оформянето на ранните животновъдно-земеделски племена.[15]

Ако се има пред вид обаче класическата материалистическа постановка, че икономическите епохи, на които се базира историческата периодизация,[16] „се различават не по това, какво се произвежда, а по това, как и с какви оръдия за производство се произвежда“[17], ще видим, че неолитната революция хронологически обхваща неолита, енеолита и бронза, тъй като основните оръдия за производство през тези последвали мезолита три праисторически епохи са огладените каменни оръдия на труда. С тяхната поява в началото на неолита производителните сили получили силен тласък за едно относително бързо развитие, а технологическият процес на оглаждането им е свързан с уседналостта на населението, което обстоятелство има за предпоставка основните способи на произвеждащото стопанство. Макар че през енеолита и бронза се изработват и метални сечива, то те не били в състояние да изместят каменните оръдия от стопанската дейност,[18] които окончателно излезли от употреба едва след изнамирането на желязото.[19]

От една страна, тази революция има за съдържание основните оръдия за производство и технологията на тяхното получаване, а, от друга, нейна същност се явява цялостният и непрекъснат процес на налагане, утвърждаване и развитие на животновъдството и земеделието — както усъвършенстването на старите, така и изобретяването и въвеждането в употреба на нови оръдия за производство. Развитието на тези оръдия служи не само като предпоставка за прогреса в новата икономика, но и обуславя всички преобразования в социалната и духовната сфера на обществото, които в последната си степен довеждат до образуването на класите.[20] В такъв смисъл извършеният през време на неолита, енеолита

и бронза социален преврат[21] има своя логичен завършек на прехода от бронзовата към старата желязна епоха и правилно се схваща като революционен процес, тъй като количествените натрупвания водят до всестранни качествени промени в обществото. И като не се забравя, че този революционен процес е свързан с внедряването на нови технически средства, които подготвят прехода към нови технологии в производствената област, считаме за напълно естествено предпоставките на прогреса да се търсят в новата икономика. При всички обстоятелства това не са веществените извори въобще, а преди всичко основните оръдия за производство. Така че началната дата на неолитната революция трябва да се отнесе по време към момента, когато се появяват и внедряват в производството първите огладени каменни оръдия на труда.

Ние виждаме този момент в „предкерамичния неолит“[22] независимо от това, че на отделни места в този неолит се намират чисти мезолитни форми.[23] Това е напълно логично, като се знае, че много често по-стари форми от предишната епоха са не само практически необходими, но и исторически неизбежни както в икономиката, така и в областта на културата на по-новата епоха. „Предкерамичният неолит“ е подходящ за една такава граница и поради самия факт на своето съществуване: културните наслаги, които той дава в най-долните слоеве на праисторическите селища, предполагат една потрайна уседналост, а това означава наличие на развити форми поне на основните компоненти на произвеждащото стопанство, както и внедрени новите технически средства.

Още през втората половина на късния палеолит се забелязва известно усъвършенстване на кремъчната индустрия,[24] но това са технически придобивки, които засягат потребителната стойност на предметите,[25] необходимостта от които се свежда само до количествени натрупвания. Обаче всяко нововъведение или техническо доусъвършенстване на прехода от мезолита към неолита е свързано и служи преди всичко за налагане на новите форми в икономиката. При това някои изобретения, принадлежащи на онова време, колкото и необходими да са били, стават случайно или са предизвикани от естетически съображения. Сами по себе си те са факти, явления, събития — резултат от наблюдението, опита и вещината на техния изобретател или създател и задоволяват определен вкус.

Ако в по-ново време, на прехода от манифактурата към фабриката се създават машини, за да произвеждат машини,[26] с което се стига до „пълен технически преврат“, а оттам към „най-рязко преобразуване на обществените производствени отношения“,[27] през време на неолитната революция техническият прогрес засяга отделна страна, функция или определена принадлежност на предмета. Въпреки това изобретенията през праисторическите епохи са налице и необходими, но те са извършени от един или няколко индивида, което обстоятелство предполага не производство на средства за производство, а производство на средства за потребление. Този факт ликвидира явлението като революционна промяна, обаче съвкупността от такива технически процеси, доусъвършенствувания и изобретения като цяло спомагат за налагането и утвърждаването на животновъдството и земеделието не само в какви да е дейности, а в два основни трудови способа на произвеждащото стопанство.

Революционните преобразувания, извършени по време на неолитната революция, се отнасят пак до всеобхватни технологически промени и цялостно променени процеси, които обхващат не само икономическия комплекс, но и всички останали сфери на тогавашното обществено развитие, само че на етапи.[28] Тези етапи са обусловени както от равнището на производителните сили, така и от степента на производствените отношения, които поради специфичните особености на организация в предкласовото общество позволявали отделни и частични изменения, оставяйки незасегната формата или понякога и дори функционалната принадлежност на предметите. В същност измененията през отделните етапи на неолитната революция стават по еволюционен път,[29] което също така е конкретна форма на преход към революционни промени.

За разлика от политическите революции, където промените се извършват почти внезапно, през време на неолитната революция преходите не стават изведнъж и затова от изключителна важност е да бъдат разграничени постепенността на количествените от постепенността на качествените изменения. Същественото се състои в това, че преходът от един етап на неолитната революция към друг е ознаменуван не с подмяната въобще на основните оръдия за про-

изводство, а само с промяна на тяхното качество, извършено под формата на множество малки скокове. Тогава продължителността на етапите зависи и се определя от особеностите и продължителността на процесите, свързани изобщо с произвеждането на оръдията за производство.

Така например през неолита оглаждането и полирането на основните (каменните) оръдия за производство, от една страна, поглъщали повече труд и време, с което фактически се оскъпявало тяхното производство, а, от друга — резултатът от този процес е повишаване коефициента на полезно действие и оттам ефективността в стопанската дейност. По същество това нововъведение е революционна крачка по пътя на тогавашното обществено развитие и не случайно то дава название на една от най-важните праисторически епохи — неолита, която се явява първи етап на неолитната революция. Като се базирало на огладените каменни оръдия за производство, на този етап общественото разделение на труда вътре в общината току-що е започнало и сферата на производството на средства за производство още не е отделена от сферата на производство на средства за потребление.[30] В двете области се занимават едни и същи хора, които еднакво се ползуват от предметите за потребление, защото целта на производството се определя и зависи от равнището на производителните сили, които не са били в състояние да произвеждат стоки за размяна, а производството се свеждало до задоволяване само на насъщните човешки нужди.

Както вече беше подчертано, технологическият процес на оглаждане на каменните оръдия на труда е свързан с уседналостта на хората, който факт предполага произвеждащото стопанство да е зависимо както от времето изобщо, така и от конкретните природни дадености и климатичните условия. В повечето случаи тези фактори предопределят различни по важност придобивки на времето и разнообразни по количество човешки дейности, които не само засилват процеса на неравномерността в историческото развитие, но и бележат първите наченки на диференциация в обществото. Това разслоение би могло да се види както в погребалния инвентар,[31] така и в появата на точно определени места[32] и предмети, предназначени или обслужващи култа.[33]

Със завършването на този етап някои специалисти свързват изобщо края на неолитната революция.[34] В действителност с появата на първите метални оръдия за производство (медните) производствено-икономическата база на произвеждащото стопанство — животновъдство и земеделие, създавала по-големи възможности за разширяване и обогатяване на човешката дейност, вследствие на което се получавали по-разнообразни и в по-голямо количество продукти за потребление. Тези продукти само задоволявали по-пълно всекидневните потребности на хората. Освен това равнището на производителните сили по това време не позволявало поминъкът на населението да бъде частно дело и следователно не можело да се живее индивидуално, без взаимопомощ.

Както се разбира, предпоставките за образуване на класова формация още не са налице и в завършването на този етап не би следвало да се вижда края на неолитната революция. От друга страна, ранната поява на металите в отделни места и райони във всички случаи е обусловена от предварителното наличие на съответното находище, което спомага даден етап на тази революция да бъде по-краткотраен. Не ще и съмнение, че има значение дали тези метали са самородни или изделието е резултат от технологическата обработка на метала. Към това трябва да прибавим, че металното изделие (от мед или бронз) ще послужи за начална граница на новия, по-висш етап на развитие при условие, че то бъде причислено към категорията „оръдия за производство".

Така че етапите на неолитната революция съвпадат с установените вече в научната литература праисторически епохи — неолит, енеолит и бронз, а с влизането в употреба на железните оръдия, които окончателно изместват от стопанската дейност каменните оръдия за производство, трябва да се търси краят на тази революция, която има за основен резултат оформено класово общество и във връзка с това създаването на първите градове.[35] От друга страна, посредством изобретяването на нови оръдия за производство през отделните етапи на неолитната революция се стигало до възможността изобщо да се повишава благосъстоянието на обществото, а от труда на отделния индивид да се заделя в по-голямо количество излишен продукт, чиито измерения[36] засилвали имуществената диференциация и създавали предпоставките за различни степени на експлоатация.

[1] В. М. Массон. Неолит Южной Турции. — В: Археология Старого и Нового света. М., 1966, с. 161; От возникновения земледелия до сложения раннеклассового общества. — В: Доклады сообщения археологов СССР на VII международном конгрессе доисториков и протоисториков. М., 1966, с. 154—156; В. Г. Чайлд. Древнейший Восток в свете новых раскопок. М., 1956, с. 61—65; А. И. Першиц, А. Л. Монгайт, В. П. Алексеев. История первобытного общества. М., 1968 с. 117; В. С. Титов. Древнейшие земледельцы в Европе. — В: Археология Старого и Нового света. М., 1966, с. 26 и 27; Неолит Греции. М., 1969, с. 98.

[2] По сведения на ст. н. с. П. Детев до този момент в Пловдивски окръг са регистрирани 110, а в басейна на р. Марица — над 300 такива селища.

[3] G. I. Georgiev. Kulturgruppeh der Jungstein-und der Kupferzeit in der Ebene von Thrazien (Südbulgarien). — In: L'Europe à la fin de l'âge de la pierre. Actes du Symposium consacré aux problèmes du Néolithique européen. Praha, 1961, p. 45—100.

[4] Н. Я. Мерперт. Первый год работ Советско-Болгарской экспедиции. — КСИА АНСССР, 93, 1963, с. 24—33; Археологические исследования в Южной Болгарии в 1963 г. — КСИА АНСССР, 100, 1965, с. 19—28; Г. Ил. Георгиев и Н. А. Мерперт. Раскопки многослойного поселения у села Езеро близ г. Нова Загора в 1963 году. — ИАИ, XXVIII, 1965, с. 129—159; Ст. Иванов. Кости животных из многослойного поселения у с. Езеро близ г. Нова Загора. — ИАИ, XXVIII, 1965, с. 161—162; Н. Я. Мерперт. К вопросу о связях Анатолии и Фракии в раннем бронзовом веке. — Sbornik narodniho muzea v Praze. 1/2, 1966, с. 109—115; Н. Я. Мерперт. Ранний бронзовый век Южной Болгарии. — In: Actes du Premier congrès international des études balkaniques et sud-est européennes, Sofia, II, 1969, с. с. 235—254; G. I. Georgiev. Beiträge zur Erforschung des Neolithikums und der Bronzezeit in Südbulgarien. — Archeologia Austriaca, 42, 1967, p. 100—144; Г. Ил. Георгиев. Разкопки на Дипсизката селищна могила при с. Езеро през 1964 и 1965 г. — Археология, VIII, 1966, кн. 3, с. 10—15.; Р. Катинчаров, Антропоморфни фигурки от селищната могила до с. Езеро, Сливенско. — ИАИ, XXXIII, 1972, с. 71—77.

[5] Р. В. Катинчаров. Основные результаты раскопок первобытного поселения в г. Нова Загора (Южная Болгария) в 1968 и 1970 гг. — СА, 1972, 1, с. 242—247; R. Katinčarov. Habitations de l'âge du Bronze Moyen du tell de Nova Zagora (Bulgarie du Sud). — In: Thrâcia (Primus congressus studiorum Thracicorum). I, 1972, p. 43—55.

[6] П. Детев. Селищната могила Разкопаница. — ИАИ, XVII, 1950, с. 171—190; Непубликувани материали в Народния археологически музей, гр. Пловдив; P. Detev, Traces de la civilisation de Razkopanitza en Transylvanie. — Apulum, VII/I, 1968, p. 61—90; Données archéologiques de la continuité de la culture du tell Razkopanitza près du village Manole, département de Plovdiv. — Studia balcanica (L'ethnogenèse des peuples balkaniques). V, 1971, p. 93—104).

[7] Разкопките бяха ръководени от ст. н. с. Г. Ил-Георгиев, заместник-главен ръководител н. с. Р. Катинчаров. В проучването участвува също така и н. с. К. Кънчев. След Азмашката селищна могила край гр. Стара Загора това е второто изцяло разкопано праисторическо селище в Южна България. За този обект досега е излязла една публикация: Р. Катинчаров. Неолитна мраморна фигурка от гр. Казанлък. — Археология, XI, 1969, кн. 2, с. 51—55.

[8] И тук разкопките се ръководят от ст. н. с. Г. Ил. Георгиев; заместник-главен ръководител н. с. К. Кънчев .На това праисторическо селище археологическите разкопки продължават. Една част от откритите там каменни оръдия за производство са вече публикувани: К. Кънчев. Каменни оръдия от неолитното селище край с. Чавдар, Софийски окръг. — Археология, XII, 1970, кн. 4, с. 46—55.

[9] E. Neustupny. Absolute chronology of the Neolithic and Aeneolithic periods in Central and South-Eastern Europe. — Slovenská archeologia, XVI—I, 1968, p. 19—60; J. G. Nandris. Early Neothermal cites in the Near East and Anatolia. A review of material, including figurines, as a background to the Neolithic of temperate South East Europe. — Memoria antiquitatis, 1969, 1, p. 12; The development and relationships of the Earlier Creek Neolithic. Reprinted from Man. Vol. 5, 2. June 1970, p. 202, където авторът присъединява към тази зона и басейна на р. Марица.

[10] Д. П. Димитров. Българската археология през последните пет години. — Археология, XII, 1970, кн. 3, с. 68.

[11] V. G. Cilde. The dawn of European civilisation. London, 1957, p. 16; F. Schlette. Das Neolithikum als historish Erscheinung. — In: Evolution und Revolution im Alten Orient und in Europa. Berlin, 1971, p. 11—12.

[12] V. G. Childe. Op. cit., p. 15.

[13] Ibidem, p. 16 u 47.

[14] В. М. Массон. Проблема неолитической революции в свете новых данных археологии. — ВИ 1970, 6, с. 73—89.

[15] Пак там, с. 75; Г. Ил. Георгиев. Из живота и културата на първите земеделско-скотовъдни племена в България. — В: Археологически открития в България. С., 1957, с. 33.

[16] Маркс и Енгелс. Съчинения. Т. XXI, С., 1957, с. 35.

[17] Политическа икономия. С., 1954, с. 6.

[18] От нито един проучен досега праисторически обект в Южна България археологическите материали не са изцяло публикувани. Поради тази причина ние не сме в състояние да направим преглед на процентното съотношение между каменните оръдия и оръдията за производство, изработени от друг материал през отделните етапи на неолитната революция. Затова си позволяваме един цитат от статията на Р. В. Катинчаров. Основные результаты раскопок первобытного поселения в г. Нова Загора (Южная Болгария) в 1968 и 1970 гг. — СА, 1972, 1, с. 245; „Предизвиква учудване незначителният брой каменни и костени оръдия, намерени на сравнително голяма площ (1500 м²). В Езеро техният брой е значително по-голям. По всяка вероятност в Новозагорското поселение значително по-голяма роля са имали вече медните и бронзови оръдия.“ Тази вярна констатация, която е резултат от системни разкопки, съвършена методика и точна стратиграфия, напълно подкрепя нашата теза, че с подобряване качеството на металните оръдия става възможно постепенно, но всестранно да излизат от употреба в производствената дейност каменните оръдия за производство.

[19] Фр. Енгелс. Произход на семейството, частната собственост и държавата. С., 1945, с. 20—21.

[20] Срв. още Ал. Фол. Демографска и социална структура на Древна Тракия. С., 1970, с. 127—174; Политическа история на траките (Края на второто

хилядолетие до края на пети век преди новата ера). С., 1972.

[21] Основание за употребата на това понятие ни дават класиците на марксизма-ленинизма, които по различни поводи са изказали мисли, имащи отношение към проблема за социалната революция. За това вж. Маркс и Енгелс. Съчинения. Т. VII. С., 1967, с. 430—435; Т. XXI, с. 113—118; К. Маркс и Ф. Енгелс. Сочинения. Т. XIII, с. 7; В. И. Ленин. Полное собрание сочинении. Т. XVII, с. 46.

[22] Последните проучвания в Гърция показват, че и в този неолит се открива керамика. Подробности за това вж. у В. С. Титов. Неолит Греции. М., 1969, с. 105; J. G. Nandris. The development and... p. 196 и цит. там лит.; Освен това в работата на J. Mellaart. Ekcavations at Hacilar. Fourth Preliminary Report, 1960. — Anatolian Studies, 1961, XI, p. 70, е употребен изразът „акерамичен неолит". Не може да има съмнение, че с термините „предкерамичен", „декерамичен" и „акерамичен" неолит различните специалисти означават времето, през което първите животновъди и земеделци оставят най-ранните следи от своето пребиваване.

[23] В. С. Титов. Цит. съч.

[24] Н. Джамбазов. Първите обитатели на нашата страна. — В: Археологически открития в България. С., 1957, с. 18.

[25] К. Маркс. Капиталът. Т. I, С., 1968, с. 48,

[26] Пак там, с. 328—397-

[27] В. И. Ленин. Съчинения. Т. III. С., 1951, с. 452.

[28] Замяната на безкласовото с класово общество била съпроводена от цяла поредица социални сътресения, които подготвят, извършват, доразвиват, продължават, допълнят, оформят и завършват неолитната революция. Като се базираме на основните оръдия за производство, виждаме, че тези сътресения имат три върховни момента, неравностойни помежду си, които ни дават основание да разграничим етапите на този социален преврат. В случая етапите се разглеждат само в един аспект, но въз основа на най-съществения компонент — оръдията за производство.

[29] Понятието „еволюция" може да се тълкува в двояк смисъл: в едни случаи то се отъждествява с понятието „развитие", а в други — с постепенни количествени изменения. Тук се има пред вид второто значение.

[30] Този логичен извод следва от мисълта на Маркс, че „общността по племе, естествената колективност се появява не като резултат, а като предпоставка на колективното присвояване и използуване на земята" (К. Маркс. Форми, предшествуващи капиталистическото производство. С., 1953. с. 6).

[31] В. Ж. Массон. Становление раннеклассового общества на Древнем Востоке. — ВИ, 1967, 5, с. 85. Още през време на най-стария неолит и в нашите земи е имало разслоение сред обществото. В подкрепа на този извод е разнообразният инвентар, придружаващ петте различни по възраст и пол погребения от неолитното селище в центъра на гр. Кърджали (спасителни разкопки от 7 юни до 23 септември 1972 г., ръководени от автора на тази работа. Материалите се съхраняват в ОИМ, Кърджали).

[32] В случая става дума за „светилища", а не за храмове с жреческо съсловие.

[33] В. М. Массон. Докерамический неолит Иерихона. — СА, 1958, 3, с. 251.

[34] В. М. Массон. Проблема неолитической революции. . ., с. 75; Г. Ил. Георгиев. Из живота и културата. . ., с. 33.

[35] Развитието на които може да се проследи от Иерихон (К. М. Кенyon. Jericho and its setting in Near Eastern History. — Antiquity, 1956, 120, p. 184—197), Полиохни V (J. Mellaart. Prehistory of Anatolia and its relations with the Balkans.— Studia balcanica, V 1971, p. 123) и Бейчесултан XII (S. Lloyd and J. Mellaart. An Early Bronze age shrine at Beycesultan. — Anatolian studies, VII, 1957, p. 33), за да се стигне до Троя VII (C. F. A. Schaeffer. Stratigraphie comparée et chronologie de l'Asie Occidentale. London, 1948, p. 261). който тип градове в случая се има пред вид. Най-северозападният град в района на Източното Средиземноморие от времето именно на тази Троя беше открит през 1970 г. на Небеттепе в гр. Пловдив. От югоизток, юг, югозапад и север той е бил обграден с крепостна стена, изпълнена в строеж тип „циклоп". От вътрешната страна на югозападната стена се разкри под на жилище от старата желязна епоха, който опира и е свързан с нея посредством замазка, така че от югозапад самото жилище ползва крепостната стена. Върху пода на жилището се намериха фрагменти от глинени съдове, които имат аналогии с такива материали от ранната степен на старата желязна епоха у нас (М. Чичикова. Керамика от старата желязна епоха в Тракия. — Археология, X, 1968, кн. 4, с. 16, обр. 1, 2 и с. 19, обр. 9).

От друга страна, използуването на крепостните стени за стени на жилищата характеризира това време не като размирно, а като изпълнено със спокойно ежедневие на хората; освен на Небеттепе спокойно е протичал животът в Разкопаница, проучваната родопска пещера Топчика (А. Пейков. Някои предварителни резултати от разкопките и проучванията в пещерата Топчика през 1969 г. — ГНАМП, VII, 1971- с. 9, обр. 3 — най-долния културен слой), в сели, щата „Калето" и Дяволски мост край гр. Ардино и селището до с. Асеновец, Сливенски окръг, което също така е от това време (непубликувани материали в музея на гр. Нова Загора). Това обстоятелство показва едно относително мирно развитие на живота в Тракия и Родопите през късния бронз, по време на прехода и в началото на старата желязна епоха. От това време са и откритите археологически материали през 1971 г. на обект „Мемлеви хане" в гр. Пловдив (разкопките тук не са завършени, проучването се ръководи от ст. н. с. Хр. Джамбов). Тези находки маркират южната периферия на селището, цитаделата на което се намира на Небеттепе. Югозападната стена на цитаделата (от вътрешната стена, на която е залепен жилищният под от началото на старата желязна епоха) стъпва върху по-старата, северна крепостна стена, която също така е от циклопски строеж.

Следователно краят на неолитната революция в Тракия има своя блестящ представител на градовете, какъвто се явява селището, разположено върху част от Трихълмието в гр. Пловдив.

[36] За това вж. В. Миков. Идолната пластика през новокаменната епоха в България. — ИАИ, VIII, 1934, с. 209, обр. 141; Селищната могила при Юнаците (Пазарджишко). — ГПНБМ, 1937—1939, с. 71, обр. 14; Предисторическото селище до Михалич, Свиленградско. — РП, I, 1948, с. 8; Златното съкровище от Вълчитрън. С., 1958; Н. Ангелов. Златното съкровище от Хотница. — Археология, I, 1959, кн. 1—2, с. 38—46, Г. Георгиев и Н. Ангелов. Разкопки на селищната могила до Русе през 1948—1949 год. — ИАИ, XVIII, 1952, с. 123 и 167; Разкопки на селищната могила до Русе през 1950—1953 година. — ИАИ, XXI, 1957, с. 51, обр. 14 и с. 98, обр. 58; Хр.

Данов. Древна Тракия. Изследвания върху историята на българските земи, Северна Добруджа, Източна и Егейска Тракия от края на IX до края на III в. пр. н. е. С., 1969 с. 103, заб. 7; Омир. Илиада. С., 1969, песен X, с. 255, ст. 438 и 439. Откритото в края на 1972 г. във Варна златно съкровище е ярка илюстрация за твърде напредналата диференциация сред обществото в българските земи през време на последната степен от втория етап на неолитната революция.

Sur les problèmes fondamentaux de la révolution du Néolithique

AT. AL. PEIKOV

(Résumé)

Le matériel archéologique livré par les fouilles pratiquées au cours des dernières années dans un certain nombre de stations préhistoriques en Thrace montrent que cette région est l'un des centres de la civilisation antérieure à la société de classe en Europe du Sud-Est. D'autre part la Thrace, à juste raison, est comprise dans le bassin de la Méditerranée Orientale où l'humanité a pour la première fois apprivoisé les bétes et cultivé les plantes.

L'élevage et le travail de la terre qui se sont impopés et confirmés comme des activités fondamentales s'une économie de production ont amené des changedents qualitatifs sous tous leurs divers aspects dans m vie de la société. Ils furent déterminés par l'apparitaon des outils en pierre polie pour se terminer par l'implantation des outils en fer dans l'activité économique. C'est précisément ce processus universel de secousses sociales et de changements qui aboutirent finalement à une société formée de classes et à la création de villes fortifiées du type de la Troie d'Homère que l'on doit nommer la révolution du Néolithique.

En se basant sur les changements intervenus dans les qualités des outils on arrive à la conclusion que cette révolution comprend trois étapes d'inégale valeur. Leur durée correspond aux trois époques préhistoriques confirmées dans la littérature scientifique: la Néolithique, l'Enéolithique et l'Age du bronze. Leur intensité dépend des processus rattachés à la production des outils correspondants.

Dans cet article l'auteur examine également le contenu et la nature de la révolution néolithique.

За обработката и използуването на костта през неолита, енеолита и бронзовата епоха

КЪНЧО КЪНЧЕВ

Значителна част от находките, намерени при археологическите разкопки на праисторически селища, са изработени от еленов рог и кост. Едни от тях са оръдия на труда, други — битов инвентар, трети — накитни и културни предмети. Измежду роговите и костените изделия се срещат находки с изящна изработка. При разглеждане на последните съвсем неволно възниква въпросът за способите на тяхното изработване, които досега у нас не са изяснени. В нашата литература има само една статия, която е посветена не на праисторическата, а на средновековната обработка на костта.[1] Появилата се след последната война чужда литература е все още незадоволителна.[2]

Нашите проучвания върху енеолитните оръдия на труда,[3] наблюденията ни върху костените и роговите изделия, намерени при археологическите разкопки на селищните могили в Казанлък, Чавдар, Софийски окръг, Езеро, Сливенски окръг, както и запознаването ни с подобни материали, съхранявани в някои музеи в страната, ни позволяват да хвърлим светлина върху способите за праисторическото обработване на костта. Това е целта на настоящата работа.

Използуването на костта и еленовите рога като суровина за изработване на различни изделия е започнало от дълбока древност и е продължило до наши дни.[4] Костените и роговите оръдия в сравнение с каменните са напускали по-бавно сферата на материалното производство. Явно е, че металът е изместил по-бавно костта и рога.[5] Последните притежават редица качества, които са били необходими за трудовата дейност на човека. По-важните от тях са: еластичност, здравина, задоволителна твърдост и др. Известно е, че кремъкът при стъргане по изсъхналата кост не дава стружка. Следователно сухата кост има твърдост, близка до тази на кремъка. Като се изключат оръдията от рог и кост, през неолита и енеолита не е имало други оръдия, които да съчетават в едно еластичност, здравина и достатъчна твърдост. Костените и роговите оръдия са запълвали една значителна празнина сред праисторическия трудов инвентар, намирали са широко приложение в стопанския живот.

Фауната предлагала на най-ранните земеделско-скотовъдни племена, обитавали нашите земи от неолита до бронзовата епоха, кости и еленови рога с различна форма и големина. В числото на костите влизат големите ребра, тръбовидните кости, по-рядко тези от таза, черепа, предните и задните подходилни кости на едрите бозайници. Всички те били най-рационално използувани в трудовата дейност на ранноземеделските племена. Очевидно е, че сред разнообразните кости и зъби на животните е бил възможен богат избор на анатомически форми, които без или с незначителна обработка могли да се използуват като оръдия.[6] От разнообразния костен материал еленовите рога намирали най-голямо приложение при изработване на оръдия и други предмети. Те явно били най-предпочитаната суровина и в някои случаи изделията от еленови рога съставляват 50% от всички костени находки, разкрити при разкопки на праисторически селища.[7] Действително, за изработване на здрави и еластични оръдия и други предмети едва ли би могло да се намери през неолита и енеолита друг по-сполучлив материал от еленовите рога с по-добри технически качества и готови почти заострени форми.

Оръдията от кост и рог са единственият компонент на средствата за производство с органически произход от неолита и ранните епохи (енеолита и бронзовата епоха), които са се запазили до наши дни. Те разкриват една част от разнообразието на производствения и битов инвентар.

Докато през палеолита и мезолита ловът е бил единственият доставчик на суровина за изработването на костени изделия, то през неолита и ранните епохи скотовъдството и до известна степен ловът били нейните основни източници.[8] С малки изключения, в това число и еленовите рога, за изработване на оръдията и други изделия са били използувани предимно костите на домашните животни, т. е. в набавянето на тази лесно достъпна суровина по-голямо участие трябва да се припише на скотовъдството, отколкото на лова. Все пак този въпрос се нуждае от допълнителни проучвания, които за съжаление все още не са извършени. Така напр. досега праисторическите костени изделия не са били подлагани на изследвания с цел да се идентифицират с костите на отделните домашни и диви животни, както и установяване на тяхното процентно съотношение. По тази причина трудно може да се каже костите на кои животни са били предпочитани при изработването на отделните предмети с трудово, битово и култово предназначение. Безсъмнено този избор се е определял от обкръжаващата фауна, както и от вида на оръдието, което е трябвало да се изработи. За този случай са били използувани костите на животни, месото на които е употребявано за храна. Трудно може да се вярва, че обитателите на нашите земи през неолита и ранните епохи са убивали животни само за костите, от които са изработвали различни изделия, без да ползуват месото и кожата.

У нас се застъпва мнението, че във всички селища, обитавани през енеолита, оръдията от еленови рога и кост по количество превишават кремъчните и каменните оръдия.[9] Това съотношение между каменните оръдия, от една страна, и костените и роговите, от друга, дава основание на някои изследвачи да говорят за наличието на „костен век" като продължение на неолита.[10] Подобно мнение за съществуването на „костен век" или „костни култури", разпространени на големи територии в Европа и Азия, се споделя и от други автори.[11] Действително костта и рогът със своите специфични качества допълват тези на камъка. Едва в металните оръдия еластичността и твърдостта са въплътени в един предмет. Големият процент от костни оръдия е бил предназначен за из-

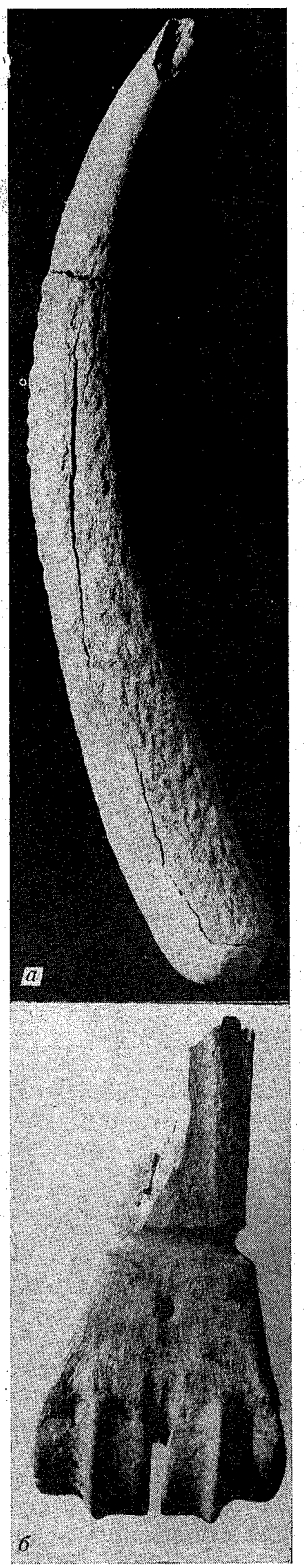

1

вършване на дребни и второстепенни дейности. Няма и не може да има нито едно костено или рогово оръдие, което да взема пряко участие в работата по изработването на оръдия за производство. Тяхната роля в този процес е спомагателна и второстепенна. Следователно твърдението за съществуването на костен век или костени култури е неоснователно и пресилено. По-приемливо е да се говори за „каменно-костен век". Подобно мнение застъпват и някои съветски специалисти.[12] „Сега има основание да се предполага — пише С. А. Семенов, — че костта е имала по-разностранно приложение в производствената практика на древния човек, отколкото беше прието да се мисли, и не само в продължение на целия каменен век, но и по-късно, докато преобладаването на металите не е станало окончателно."[13]

Хилядолетната употреба на костта за изготвяне на трудов и битов инвентар преди и след неолита е разкрила не само присъщите ѝ практически качества, но и нейните способи за обработване. По всичко личи, че майсторът през неолита и ранните металните епохи добре ги е опознал и още по-добре е усвоил целия процес на обработване, който започва от суровата кост и трае до готовото за употреба оръдие.[14] На каква обработка е трябвало да се подложи костта или еленовият рог, е зависело от вида на изработваните изделия. Когато се наблюдават костените оръдия, като мотики, сохи, сърпове и други находки, не може да не се забележи, че те са изработени от такава кост или еленов рог, чиито анатомични форми са били близки до формата и устройството на оръдията. Праисторическият човек, за да намали разхода на труд по изготвянето на оръдия, както се вижда, е провеждал много сполучлив подбор сред костения материал, който му е предлагала фауната през неолита и ранните металните епохи. При този избор обаче желаната форма е била основният критерий. Така напр. за изработване на игли, шила, върхове за копия и др. са били използувани кухи цилиндрични кости. При направата на сърпове са били употребявани дълговидно извити разклонения на еленовите рога и т. н. (обр. 1 *а*). Костените на-

● *Обр. 1 а) дъговиден еленов рог с недовършен жлеб от селищната могила в гр. Казанлък (неолит); б) кост с околовръстен нарез от селищната могила в гр. Казанлък (неолит).* ***Fig. 1 a) bois de cerf en forme d'arc avec une rainure non achevée du tell de Kazanlăk (Néolithique); б) os avec entaille circulaire du tell de Kazanlăk (Néolithique)***

ходки, с които имах възможност да се запозная, са изработени чрез: а) напречно или надлъжно разрязване; б) косо заостряне на работния край; в) провъртяване на кръгли дупки по оръдията и пробиване на биконични отвърстия по предметите с култово, накитно и битово предназначение; г) издълбаване на жлебове и правоъгълни дупки; д) шлифоване; е) очукване. От така изброените работни процеси напречното и надлъжното разрязване, както и косото заостряне са началните операции. В каква технологическа последователност ще протекат останалите способи, е зависело преди всичко от състоянието на суровината и от предназначението на бъдещия предмет. Като изключим очукването, което не е имало решаваща роля при изработването на костени изделия, останалите способи по същество са рязане с помощта на микро- или макрорезец. От тях шлифоването, перфорацията и издълбаването на дупки, жлебове, бразди и др. са се обособили като своеобразни форми на процесите рязане, поради което ще ги разгледаме поотделно.

Известно е, че пресните кости и най-вече еленовите рога в сурово състояние са по-податливи на обработка. Веднъж изсъхнали, костите и рогата стават толкова твърди, че кремъчните стъргалки не дават никаква стружка. Трябва да се предположи, че костите и рогата често са били подлагани на обработка непосредствено след убиването на животното. Това предположение намира подкрепа от следите на прерязването. По много рога се забелязват сравнително плитки следи от по-затъпено оръдие.[15] В този случай е било направено околовръстно врязване, което има за цел да достигне до гъбестата сърцевина на рога (обр. 2 *а*, *е*, 1 *б*). Чрез удар с твърд предмет върху зарязаното място рогът (костта) се пречупвал. Подобно обяснение на разчленяването се дава и от други изследвачи.[16] Когато дълбочината на околовръстното врязване е недостатъчна, при удар често са ставали нежелани отцепвания от този край на оръдието (обр. 1 *б*). По тази причина по-нататъшната обработка често е била прекратявана.[17] Този начин на разчленяване е приложим не само при големите, но и при по-късите кости, чиято дължина не надвишава повече от няколко сантиметра. Праисторическата кремъчна техника е била доста добре развита (особено през енеолита), за да предложи при разчленяването на костите и рогата подходящи

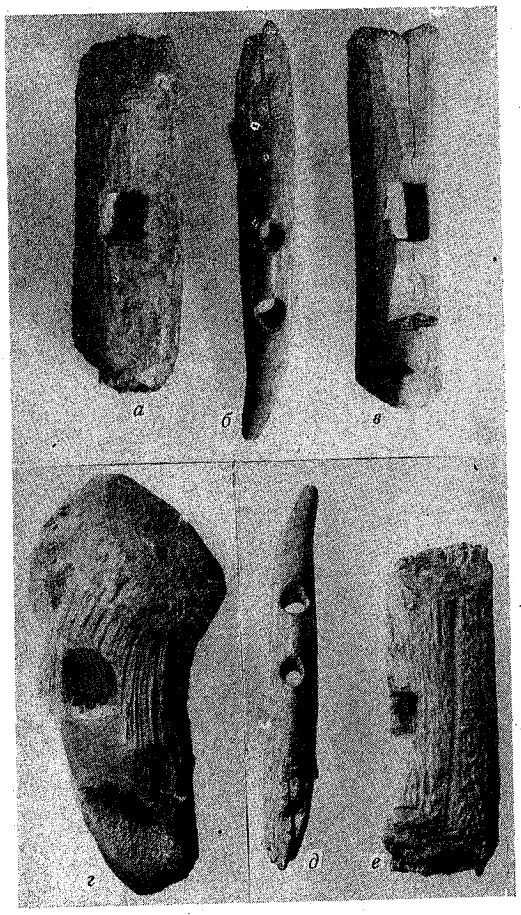

2

● *Обр. 2 а—е) костени и рогови оръдия от Деветашката пещера (енеолит).* ***Fig. 2 a—e) outils en os et en bois de cerf de la grotte Devetaška (Enéolithique)***

зъбчати кремъчни оръдия за изпиляване. Рязането е много труден процес. Дълбочината, до която е достигало острието на резеца в тъканта на прясната кост, е незначителна. Тя не превишава повече от 2—3 мм.[18]

Един от способите за разчленяване, прилаган предимно през ранния и средния палеолит, е бил прегарянето на костта в предварително набелязан пункт.[19] Ако се съди по това, че някои краища на костените изделия имат черен цвят,[20] може да се предположи, че те са били разчленени чрез прегаряне.[21] Най-ранният способ за разчленяване и обработка на костта, който също е прилаган през ранния и средния палеолит, е очукването. При приложението на този способ до известна степен се възпроизвеждала старата груба и ударна техника, прилагана при обработката на каменните оръдия.

Следите от инструментите за обработване на костта са трудни за дешифриране, но са много важен и сигурен път, който може да разкрие не само вида на сечивата, използувани при обработване, но и цялата технология на обработка. В това отношение е трудно да се различат следите от работния инструмент от тези на употребата. Найценни следи има по недообработените предмети. Такива „полуфабрикати" се срещат, макар и рядко, при разкопаването на праисторическите селища. Те представляват недоправени мотики и други находки без дупки, грубо одялани и не носят никакви следи от употреба.[22] По някои от тях могат да се видят твърде дълбоки и гладки следи от режещи предмети. Гладко отрязаното оръдие, показано на обр. 2 *б*, както и тилните краища на сохите, показани на обр. 3, могат да бъдат направени с помощта на каменни сечива само ако предварително костта или рогът са били изварени. Изработването на костените лъжички, направата на харпуни, въдици, върхове за копия, косото заостряне на шила и длета, както и изработването на човешки идоли също са изисквали като предварително условие овлажняване на костите и еленовите рога при висока температура (обр. 4).[23] Друга пряка следа от тази обработка на костта чрез огън е черният цвят, който имат някои оръдия.[24] Построената пещ в непосредствена близост до работилницата за плоски костени идоли, разкрита неотдавна в селищната могила при с. Хотница, трябва да се свърже с предварителното парно овлажняване на костения материал.[25] От приведените примери се вижда, а от съвременната технология се знае, че преди да бъде обработена костта, е трябвало да се „размекне", за да може по-лесно да се реже, оглажда, дълбае и извива на обръч или спирала.[26] При обработването на овлажнена при висока температура кост дебелината на снеманата стружка нараства три-четири пъти. След изсъхване костта запазва придадената ѝ форма и остава твърда и еластична. Сухата кост след овлажняване увеличава теглото си със 70% поради своята висока степен на хигроскопичност.

● *Обр. 3 а, б) сохи от Деветашката пещера (енеолит).* ***Fig. 3 а, б) pieux de la grotte Devetaška Enéolithique)***

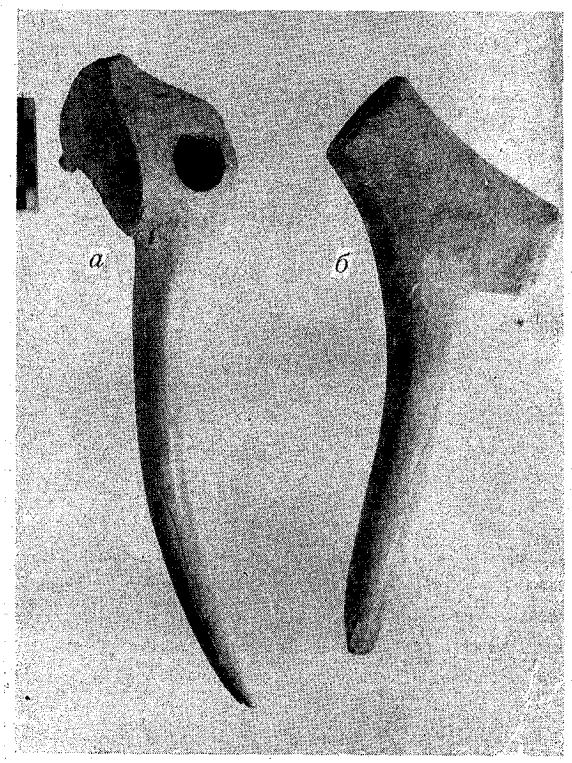

3

След време по костта се появяват тъмни петна, предизвикани от разлагането на мазнината, която за дълго време се запазва в костната тъкан.[27] Това гниене вероятно се отразява върху здравината ѝ. За да се подсигури по-голяма трайност на изработвания предмет, нужно е да се отнеме мазнината, а това се постигало до известна степен също чрез изваряване. Вижда се, че с изваряването са били решавани много въпроси на обработването на костта, така че ние с право можем да го смятаме като един от най-важните технологически моменти на този процес. В археологическата литература има данни, според които способите за овлажняване при висока температура и надлъжното разцепване на костите са били познати още през късния палеолит.[28]

Някои автори не без основание смятат, че при изготвянето на костените оръдия съществуват два етапа. Първият започва след откъртването на рога от черепа на убитото животно и завършва до провъртяване на дупка. Така приготвените „полуфабрикати" се складирали и чакали ред за провъртяване на дупката и поставяне на дръжката, а всичко това с други още по-второстепенни грижи съставлява същността на втория етап.[29] В подкрепа на това становище са всички намерени „полуфабрикати". При тази процедура изработването на дупките е ставало през втория

период, когато костта и рогът са вече изсъхнали и не се поддават на рязане с резец, длето и др. Следователно дупката трябва да се изработи чрез провъртяване със същата перфорационна техника, която е използувана при каменните оръдия (обр. 2 *г*, 3 *а*). По тази причина дупките на почти всички вторично използувани оръдия от рог и кост са кръгли. Няма съмнение, че всички правоъгълни и елипсовидни дупки са изработени през първия етап, когато костеният материал е свеж или овлажнен, т. е. когато той най-лесно се реже и дълбае (обр. 3 *а*, 2 *а—в*, *е*). Следователно така посочените периоди се отнасят само за „полуфабрикатите".

Както изглежда, чувствувала се е нуждата от запасяване с полуготови оръдия, които всеки момент да могат да заместят някои от износените и негодни средства на труда. Вероятно по тази причина не са били предварително изработени.

При направата на дупките по иглите, въдиците, харпуните, върховете за стрели и други са били използувани кремъчни свредели. Този вид продупчване обикновено се провежда от двете страни. Така пробитата дупка е винаги биконична, което е най-характерното за този вид отвърстия (обр. 4 *а—д*). Известен е и друг, трети начин за провъртяване — прорязването. Той обаче се прилагал изключително при някои култови и накитни предмети с незначителна дебелина.

От казаното дотук се вижда, че оръдията от кост и еленов рог имат кръгли, елипсовидни и правоъгълни дупки. Те са направени чрез: а) ротационни движения с кремъчен свредел и провъртяващ стан; б) издълбаване чрез длето, резец и др.; в) прорязване.

В така разгледаните технологически операции по изготвянето на костени изделия най-голямо участие е взел кремъчният резец. На неговото широко използуване праисторическата костена техника дължи своите успехи. Участието на брадвите и теслите при изработването на костени и рогови оръдия се състояло в оглаждане на грапавините и отсичане на излишните разклонения по еленовите рога, както и заостряне на работните краища. Кремъчният нож намира широка употреба само при достатъчно навлаж-

● *Обр. 4 а—д) костени и рогови изделия от Деветашката пещера (енеолит).* ***Fig. 4 а-д) objets en os et en bois de cerf de la grotte Devetaška (Enéolithique)***

● *Обр. 5. Каменно точило с жлеб от селищната могила край с. Веселиново, Ямболски окръг.* ***Fig. 5. Meule enpierre du tell près de Veselinovo, dép. de Jambol***

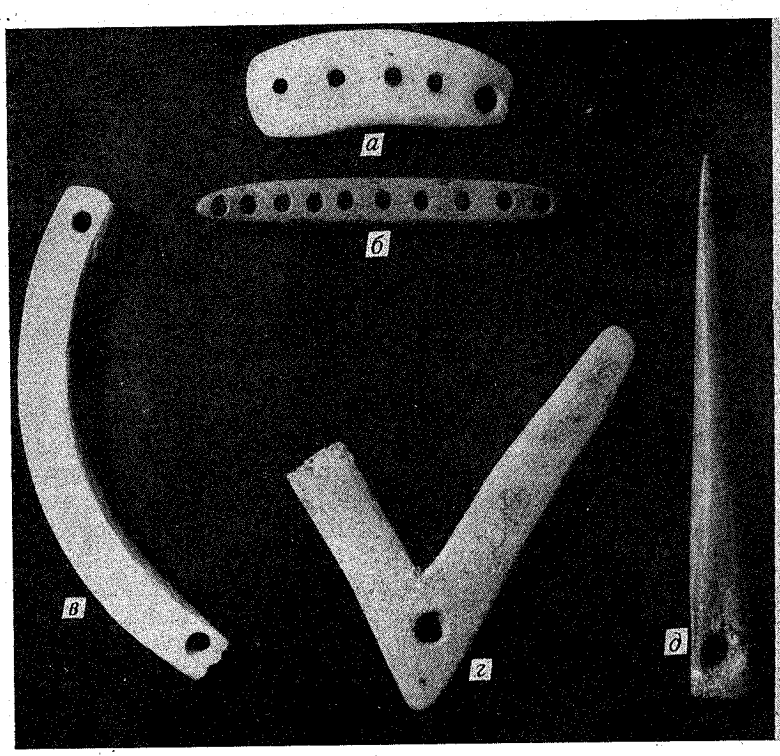

нена чрез пара кост. При пресните кости и рога пилата със зъбите си била по-ефикасна при напречно или надлъжно разрязване. С помощта на стъргалката се извършвало стъргане, което от гледна точка на последователността на техническите процеси се явява като последен украсителен етап.[30] Следва обаче да се добави, че с този обработвателен процес може да се отнеме значителна излишна маса. Следи от стъргане личат по-добре върху някои плоски костени идоли, върхове на копия и харпуни.[31]

Когато проследяваме техническите способи за обработването на костта, не можем да отминем шлифоването. Неговата роля е по-малка при изработването на оръдия, като се изключат харпуните, въдиците, шилата и иглите. Шлифоването е намерило приложение най-вече при изготвянето на култови и битови предмети. Този процес се извършвал с помощта на гладилките от пясъчници. Сравнително по-разнообразни пясъчни оръдия са използувани при изработването на костени идоли. Такива са намерени в откритата работилница в селищната могила до с. Хотница, за която вече споменахме.[32] Често пъти при разкопаване на праисторически селища са намирани пясъчници с дълбоки бразди по средата, използувани явно за оглаждане на игли, шила и др. (обр. 5).[33]

Чрез посочените технически способи през неолита и ранните металните епохи са били изработвани мотики, длета, чукове, сохи, въдици, харпуни, шила, игли, лъжици, върхове за стрели и копия, щампи за орнаментиране на керамика, гладилки, култови и накитни предмети и др. От всички току-що изброени оръдия най-многобройни и често срещани са шилата. В селищната могила до гр. Русе от намерените оръдия през 1950—1953 г. те съставляват 45% от общото количество на находките, а във Винча наброяват 618 от намерените общо 1000 костени оръдия.[34]

Въз основа на функционалното предназначение на оръдията, направени от кост и еленов рог, ние бихме могли да ги разделим на следните групи:

1. Земеделско-изкопни оръдия, мотики, сохи и др.

2. Оръдия с общопроизводствено предназначение. Такива са чукът, длетото и дръжките.

3. Ловни и риболовни оръдия — въдици, харпуни, върхове за копия и стрели и др.

4. Оръдия с битово и кухненско предназначение — лъжички, игли и др.

5. Оръдия за керамично производство — гладилки, щампи за орнаментиране на глинени съдове и др.

Прави впечатление, че находките от кост и еленов рог от неолита и енеолита са помногобройни в сравнение с тези от бронзовата епоха. Те са изработени с по-голямо майсторство, при което се използува и перфорационният стан. Тези данни ни дават основание да твърдим, че през неолита и енеолита техниката за обработване на костта е високо развита. За това свидетелствуват и многобройните костени лъжички, идолите, при които от кост и еленов рог се моделират, макар и схематично, отделните части на човешкото тяло, както и редица накитни предмети с изящна изработка. През коя от тези две епохи (неолита или енеолита) костената техника е достигнала по-високо ниво на развитие, сега е трудно да се определи. За тази цел е необходимо специално изследване. Що се отнася до находките от кост и еленов рог от бронзовата епоха, то те се срещат много често през първата ѝ половина. Това са предимно шила, длета и др. Обаче броят на оръдията на труда, като мотики, сохи и др., е незначителен. Така напр. от разкопаните 13 строителни хоризонта на селищната могила край с. Езеро, Сливенски окръг, произхождат общо само 14 мотики и 35 сохи. Тези факти показват, че оръдията от кост и еленов рог продължават да се използуват в земеделието през първата половина на бронзовата епоха, макар и по-рядко. Костта обаче благодарение на нейната леснодостъпност и податливостта ѝ на обработка е останала като желана и предпочитана суровина до наши дни при изработването на редица накитни и други изящни предмети.

[1] Т. Тотев. За обработката на кост в средновековна България. — Археология, V, 1963, кн. 3, с. 83—92.

[2] Г. А. Бонч-Осмоловский. Палеолит Крыма. I. Грот Киик-Коба. М.—Л., 1940; М. Е. Фоос. Костяные и деревянные изделия стоянки Веретье. — МИА СССР, 2, 1941, с. 212—235; М. А. Гвоздовер. Обработка кости и костяные изделия Авдеевской стоянки. — МИА СССР, 39, 1953, с. 192—226; С. А. Семенов. Первобытная техника (Опыт изучения древнейших орудий и изделий по следам работы). — МИА СССР, 54, 1957, с. 7; О. С. Гадзяцкая. Костяные изделия стоянки Сахатыш II.— КСИИМК, 106, 1966, с. 16—26; H. Camps-Fab-

rer. Matière et art mobilier dans la préhistoire Nord-Africaine et Saharienne. Paris, 1966. p. 15—136; C. N. Mateescu. L'industrie de l'os à Vădastra durant la fase Vădastra II (Néolithique Moyen). — Extrait des Proceeding, VIIIth Internation. Congress of Anthropological sciences 1968. V. III. Tokjo and Kyoto. p. 142—144; P. Kennetth, P. Oakley. Analytical Methods of Dating Bones. — Science in Archaeology. A Survey of progress and research. Thames and Hudson, 1961, p. 35—45; J. Boessneck. Osteological Differences between Sheep (Ovis aries Linné) and Goat (Capra Rircus Linne). — Science in Archaeology. A Servey of progress and research. Revised and enlarged edition. Thames and Hudson, p. 331—375; A. Roussot et J. Ferrier. La Grotte de Fontarnaud commune de Lugasson (Gironde). — Bulletin de la Société préhistorique française, 68, 1971, f. 2, p. 514—520; H. Hodges. Artifact an introduction to primitive technology. New York — London, 1964, p. 153—156.

[3] К. Ст. Кънчев. Оръдията на труда през енеолита в България. Дисертация за придобиване на научната степен кандидат на историческите науки. С., 1968. с. 49—62.

[4] Първите костени оръдия са използувани през мустерската епоха. Това са остри парчета от кухи кости, натрошени, за да се извади от тях костният мозък. Срв. М. М. Герасимов. Обработка кости на палеолитической стоянке Мальта. — МИА СССР, 2, 1940, с. 67.

[5] Г. Чайлд. У истоков европейской цивилизаций. М., 1952. с. 76.

[6] Индианците от Северна Америка изработвали лодки еднодръвки с помощта на „брадви" от зъби на бобри. Срв. Ф. Липс. Происхождение вещей. М., 1964, с. 204.

[7] Г. Георгиев и Н. Ангелов. Разкопки на селищната могила до Русе през 1950—1953 година. — ИАИ, XXI, 1957, с. 65, табл. II; С. Н. Бибиков. Раннетрипольское поселение Лука Врублевецкая на Днестре. К истории ранних земледельческо-скотоводческих племен на юго-востоке Европы. — МИА СССР, 38, 1953, с. 111; Ch. Zervos. Naissance de la civilisation en Grèce. I. Paris, 1963. p. 96—97.

[8] Това мнение се поддържа и от проф. Ст. Иванов от ВВМИ, София, с чиято помощ бяха разработени някои въпроси от настоящата статия, поради което му изказвам своята признателност.

[9] В. Миков и Н. Джамбазов. Деветашката пещера. С., 1960. с. 59.

[10] В. Толмачев. Предметы „костяного века" из Восточной Сибири. — Сообщения ГАИМК, 2, 1929, с. 334, 338.

[11] Пак там; А. А. Спицын. Разведки памятников материальной культуры. Пособие для краеведов. Л., 1927. с. 37.

[12] С. А. Семенов. Цит. съч., с. 21.

[13] Пак там.

[14] Тъй като разликата между видимата структура и качеството на костта и рога е незначителна, ние ще разгледаме общо техническите способи за тяхната обработка.

[15] Непубликувани материали в ОИМ, Търговище, инв. № 10, 590, 180, 98, 396, 93, както и в Градския исторически музей, Казанлък, инв. № 405, 235.

[16] С. А. Семенов. Топор в верхнем палеолите.— КСИИМК, 31, 1950, с. 170; H. Camps-Fabrer. Op. cit, p. 17.

[17] Р. Попов. Коджа-Дерменската могила при Шумен. — ИБАД, VI, 1916—1917, с. 95, обр. 25 в и непубликувани материали в ОИМ, Шумен, инв. № 333 334, и 76.

[18] С. А. Изюмов. Техника обработки кости в дьяковское время и в древней Руси. — КСИИМК, 30, 1949, с. 16.

[19] С. А. Семенов. Техника обработки кости в палеолите. — ТКИЧП, XIII, 1957, с. 367.

[20] Този черен цвят може да бъде придобит: а) при прилагане на друг технологически процес, за който ще стане дума по-долу; б) от опожаряване на жилището, в което са се намирали костените предмети.

[21] Непубликувани материали в ОИМ, Стара Загора, ОИМ, Варна, и ОИМ, Шумен.

[22] П. Детев. Селищната могила при с. Биково.— ГМПО, I, 1954, с. 169, обр. 36, 37; Р. Попов. Разкопки в пещерата Моровица. — ИАД, III, 1913, с. 284—285, обр. 203.

[23] Тази предварителна обработка на костения материал в литературата се нарича неправилно „размекване". Според специалистите размекване на костите означава да се отнеме по химически път неорганическият компонент от структурата им.

[24] Р. Попов. Предисторическата Денева могила при село Салманово. — ИАД, IV, 1914, с. 148—225; Н. Ангелов. Селищната могила при с. Хотница, Търновско. — Изследвания в чест на акад. Д. Дечев. С., 1958, с. 394, и непубликувани материали в ОИМ, Стара Загора, ОИМ, Враца, и ОИМ, Видин.

[25] Н. Ангелов. Работилница за плоски костени идоли в селищната могила при с. Хотница, Търновско. — Археология, III, 1961, кн. 2, с. 35, обр. 1.

[26] При съвременната обработка костта се изварява във вода при температура около 120°.

[27] Т. Тотев. Цит. съч., с. 85, и цит. там лит. Това мнение се поддържа и от проф. Ст. Иванов, както и от други специалисти.

[28] М. М. Герасимов. Цит. съч., с. 70—71.

[29] П. Детев. Цит. съч., с. 169; Г. Георгиев и Н. Ангелов. Разкопки на селищната могила до Русе през 1948—1949 г.— ИАИ, XVIII, 1952, с. 131, обр. 101; В. Миков и Н. Джамбазов. Цит. съч., с. 64.

[30] С. А. Семенов. Техника обработки кости. . . с. 372.

[31] Непубликувани материали в ОИМ, Русе.

[32] Н. Ангелов. Работилница за плоски костени идоли. . . с. 34.

[33] П. Детев. Цит. съч., с. 163, обр. 2.

[34] Г. Георгиев и Н. Ангелов. Разкопки . . . през 1950—1953 г., с. 65, табл. 2; Др. Срејовић — Б. Јовановић. Оруђе и оружје од кости и накит из Винче. — Старинар, нова серија, IX—X, 1958—1959, с. 182 и сл.

Sur le travail et l'emploi de l'os à l'époque néolithique, énéolithique et à l'âge du bronze

K. KĂNČEV

(Résumé)

L'article est consacré aux différents modes de travailler l'os pendant la période néolithique, enéolithique et à l'âge du bronze. A cette époque on exécutait les produits en os et en bois de cerf de manières suivantes: a) coupe transversale et longitudinale; b) affilage oblique du tranchant; c) perçage de trous ronds sur les outils et d'ouvertures biconiques sur les objets destinés au culte, aux parures et à usage domestique; d) perforation d'entailles et de trous rectangulaires; e) polissage; f) martelage. L'ordre technologique de ces différents modes de travail dépendait avant tout de l'état des matières premières et de la destination de l'outil que l'on voulait créer. Or on sait que les os frais, et surtout les bois de cerf à l'état brut, se prètent plus facilement au traitement.

La coupe transversale des os était obtenue par des coups successifs portés au moyen d'un objet dur sur un endroit auquel on avait au préalable fait une entaille (fig. 1-б), ou bien en soumettant cet endroit à un feu continu. La teinte noire de certains outils pourrait être considérée comme de traces laissées par le feu lors du traitement de l'os. L'exécution des cuillères en os, des harpons, des hameçons, le tranchant oblique des houes, des pieux, des burins, ainsi que le modelage des idoles exigeait que l'on humidifie au préalable l'os ou le bois de cerf à une température élevée (fig. 4). En travaillant l'os humide à une température élevée l'épaisseur de l'esquille enlevée augmente de deux à trois fois. On peut ainsi plus facilement couper l'os, le polir, le creuser et le recourber, enfin lui donner la forme d'une spirale ou d'un cercle. L'os après qu'il a séché, garde la forme qu'on lui a donnée, devient dur et élastique. Tous les trous rectangulaires, ellipsoïdaux et biconiques avaient été pratiqués sur les objets en os au moyen d'un burin et de forêts en silex lorsque l'os et le bois de cerf étaient encore humides et soumis à une température élevée (fig. 2 a-e, 4 a-*g*). Les côtés coupés lisses des outils (fig. 2 a-б, 3 a), ainsi que les objets de parures exécutés en défenses de sanglier (fig 4 a-и) ont également été travaillés après humectation à température élevée. Les trous ronds à parois lisses de certains outils ont été pratiqués au moyen d'une perforatrice utilisée aussi pour les outils de pierre (fig. 3. a).

Тракийската гробница при Мъглиж

ГЕРГАНА ЦАНОВА, ЛЮДМИЛ ГЕТОВ

През лятото на 1964 г. във връзка с изграждането на промишлен обект в м. Мочера на около 3 км западно от гр. Мъглиж Историческият музей в гр. Казанлък започна спасителни разкопки на две надгробни могили и сондажи върху терена на разположеното тук антично селище.[1]

Най-напред бе разкопана по-малката от тях (могила I), в която се откриха две погребения с трупоизгаряне от римската епоха.[2] През юли 1965 г. започна разкопаването на могила II, която имаше височина 13 м и диаметър при основата 48 м (обр. 1). То се извършваше на пластове от най-високата точка на могилния насип, като разкопаваният участък обхващаше цялата южна половина на могилата и част от северната. На 9,30 м от върха ѝ попаднахме на билото на гробна камера, ориентирана север—юг, след което пристъпихме към разчистване и проучване на откритата гробница.

Архитектура

Гробницата е разположена в южната половина на могилния насип, като почти достига до геометричния център на могилата. Ориентирана е с вход към юг и е изградена върху първичния терен. Състои се от преддверие, две фланкиращи входа помещения, дълъг коридор—дромос, две правоъгълни отделения (I и II) и гробна камера с обща дължина 21,79 м (обр. 2).

Преддверието има дължина 4,15 м и е широко в южния си край 2,65 м, а в северния 2,52 м. Изградено е от ломени камъни, споени с кал. Градежът се отличава с небрежност и нестабилност. В плана си то има незначително отклонение от осовата линия на гробницата към изток. Дебелината на стените му е 1,10 м. Средната им запазена височина е 0,90 м, а максималната—1,42 м. В южния си край е открито. На първоначалната си дължина от 4,15 м е запазен само западният зид.

От източната и западната страна на преддверието са изградени две правоъгълни помещения, които фланкират главния вход. Вътрешните им размери са: на източното — дълж. 4,00 м и шир. 1,82 м; на западното — дълж. 4,20 м и шир. 1,85 м. Южните им стени, където е бил входът, не са запазени.

Западният зид на западното помещение, запазен по цялото си протежение, има дебелина 0,38 м и запазена височина от четири реда камъни — 0,48 м. Той има лице само от вътрешната страна, откъм помещението.

Източният зид на другото помещение бе проследен на дължина 1,30 м. Той също е имал лице само от вътрешната страна. Начинът на градеж е същият — камъни на калов разтвор.

В северозападния ъгъл на западното помещение личи легло на вертикална греда, каквито констатирахме и в срещуположния ъгъл на другото помещение. Те са поддържали покривната конструкция, която без съмнение се е състояла от хоризонтално наредени дървени греди. Върху стените на помещенията нямаше следи от измазване.

От преддверието се преминава в дромоса посредством отстъп навътре с около 0,30 м, където се разкри праг на двукрила врата, която представлява най-външният вход на гробницата (обр. 3). Прагът е изграден от две големи, добре издялани плочи от ситнозърнест пясъчник и две по-малки, варовикови, в ъглите при отстъпа. Размерите на големите плочи са съответно 1,07/0,38 м и 0,84/0,36 м. От вътрешната страна на едната има жлеб, посредством който е ставало залостването на вратата. Върху разположените в ъглите варовикови блокове има кръгли гнезда със запазени следи от окислено желязо, което показва, че вратата е била двукрила и тук са се въртели осите на двете й крила. Прагът се разкри под един грубо изграден несолиден каменен зид.

Преддверието не е конструктивно свързано с дромоса. За покритието му нямаше данни, но то вероятно също е било от хоризонтално наредени дървени греди.

Дромосът е разчленен на две части с нееднаква ширина, които не са конструктивно свързани помежду си. Дължината му е 9,13 м, а ширината съответно 1,60 м при входа и 1,80 м в срещуположния край. Стесняването е осъществено посредством отстъп навътре с 0,20 м в средната му част (обр. 4).

● *Обр. 1. Общ вид на могилата преди разкопаването ѝ.*
Fig. 1. Vue générale du tumulus avant les fouilles

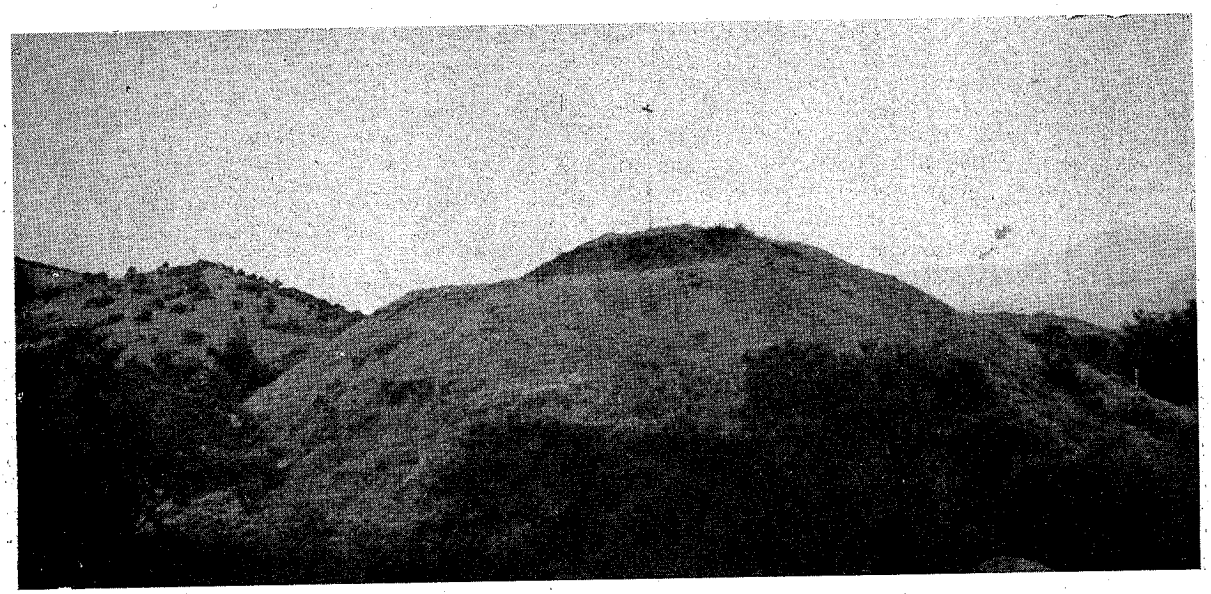

1

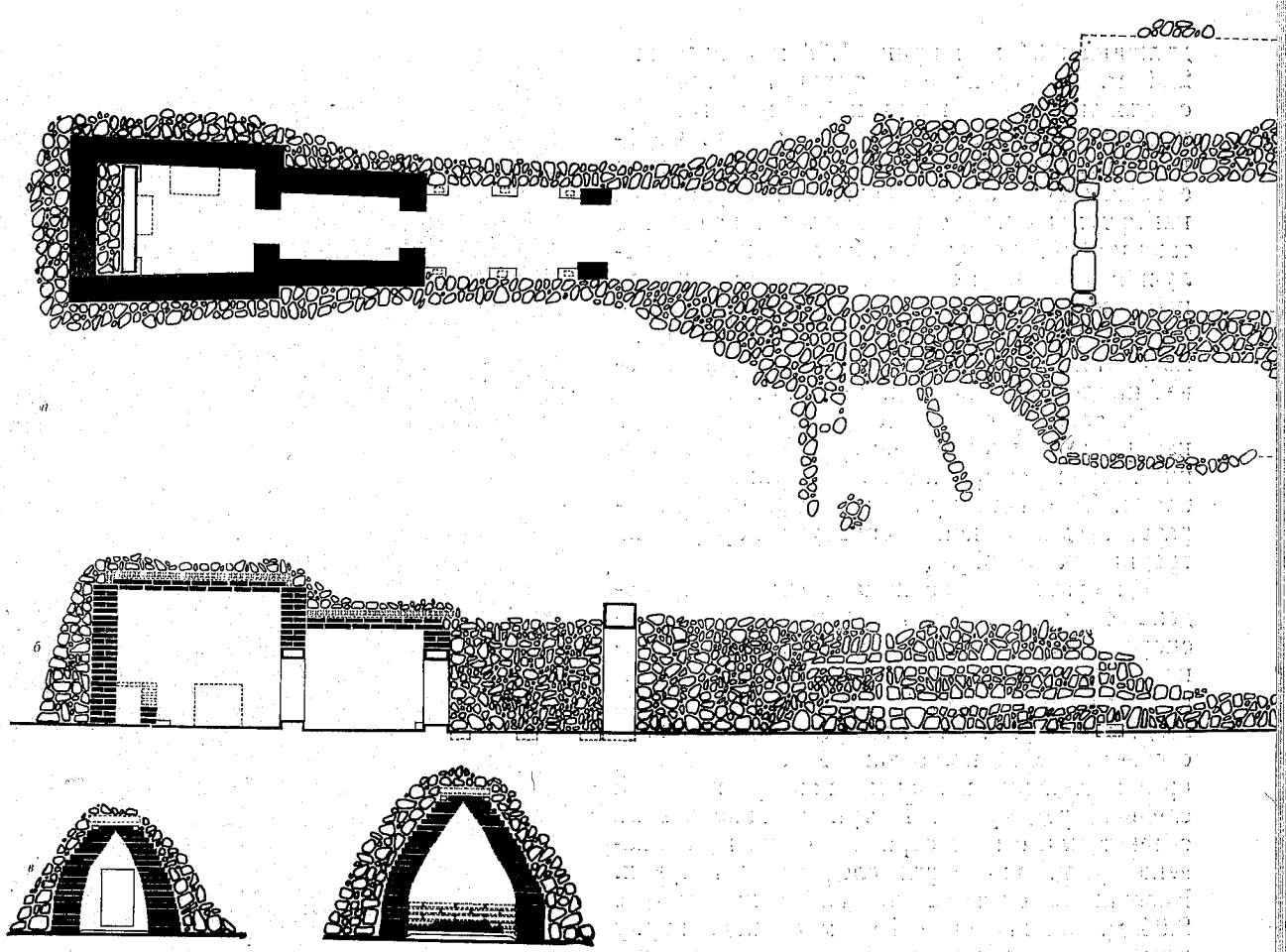

2

● *Обр. 2 а—г) план и разрез на гробницата при Мъглиж.* ***Fig. 2 а—г) plan et coupe du tombeau près de Măgliž***

Дромосът е изграден, както и преддверието, от ломени камъни, споени с кал. Зидовете са запазени на първоначалната си височина от 2,20 м. Върху тях, на височина от пода съответно 0,75 и 1,52 м, личат леглата на хоризонтални дървени греди, ясно указание за наличието на сантрачна система. Нуждата от нея очевидно е продиктувана от височината на зидовете и несолидния градеж.

Дромосът е бил покрит с хоризонтални дървени греди. За това свидетелствуват запазените in situ по ръба на източния и западния зид железни гвоздеи.

Между дромоса и следващото помещение (отделение I) има вход , чиято рамка е изградена от четири добре издялани каменни блока — долен, служещ за праг, два странични, слабо наклонени навътре в горната си част, и един хоризонтален горе, който освен върху тях лежи и върху зидовете на дромоса. Вертикалните блокове в долната си част са профилувани. Така оформеният вход има размери: вис. 2,00 м, шир. горе 1,10 м и долу 1,25 м (обр. 5). Няма данни входът да е бил затварян. През него се влиза в едно правоъгълно отделение (I), изградено по същия начин, както и дромосът, и конструктивно свързано с него. Размерите му са: дълж. 3,04 м и шир. 1,80 м. Стените му са запазени на височина 2,20 м. Покрито е било с хоризонтално наредени дървени греди, които освен върху стените са лежали върху шест дървени стълбове (пиластри) с правоъгълно сечение, по три на всяка стена, стъпили на малки правоъгълни бази.

То е отделено от следващото със стена, по средата на която се намира вход с размери: вис. 1,32 м и шир. 0,75 м, изграден от четири дялани каменни блока. Това отделение (II) има правоъгълна форма с

дължина 2,34 м, ширина 1,28 м и височина 2,00 м. Изградено е от тухли и е покрито с лъжлив свод, получен от постепенното надвесване на горните редове тухли. Спойката между тях е хоросан. Засводяването е осъществено още от пода. Използувани са както тухли с косо отрязана вътрешна страна, така и обикновени тухли. За да се избегне получилата се на места стъпаловидна повърхност, издаденият навън ръб на тухлите е бил изчукан. Вследствие на тежестта на могилния насип стените са получили известни деформации и пукнатини.

От това отделение се минава в гробната камера през вход с размери: вис. 1,22 м и шир. 0,65 м, оформен също от четири каменни блока. То е конструктивно свързано с камерата, заедно с която образува корпуса на гробницата (обр. 6).

Камерата на гробницата също е изградена от тухли. Тя има правоъгълна, поскоро леко трапецовидна форма. Дължината ѝ е 3,16 м, а ширината при входа 2,00 м и в дъното 2,20 м. Засводена е с лъжлив свод, като тук до седмия ред тухли стената е отвесна, след което започва засводяването чрез постепенно наддаване навътре на всеки следващ ред тухли. И тук са използувани освен тухли с косо отрязана стена и обикновени тухли, чийто ръб след това е изчукан. Височината от пода до билото на свода е 2,64 м. На височина 1,96 м от пода върху източната и западната стена е имало по две железни куки, запазени следи от които има във фугите. Помежду си те отстоят на разстояние 1,09 м. Спойката между тухлите е хоросан.

В дъното, до северната стена на камерата, се откри разрушено гробно легло. То е изградено по следния начин: една стена от тухли, от която е запазен изцяло само първият ред и части от втория и третия, се простира между двете дълги стени на гробницата. Вътре леглото е запълнено с едри речни камъни, примесени с пръст. Отгоре то вероятно е било постлано с тухли. В източния си край е било леко издигнато във вид на възглавница.[3] Пред него са запазени очертанията на стъпало или малък подиум, който е имал размери: 0,80 м дъл-

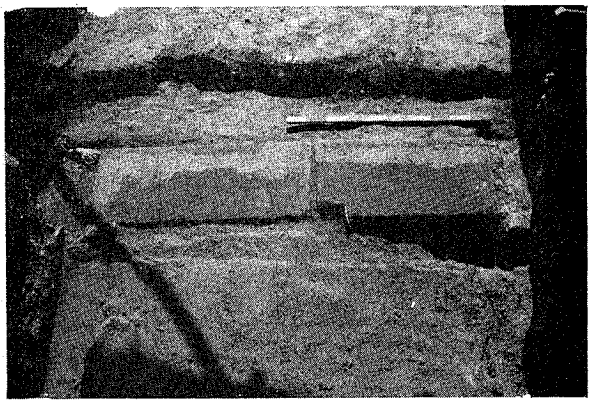

3

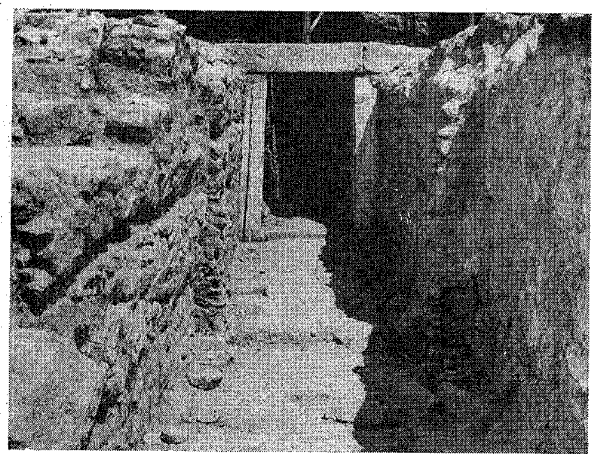

4

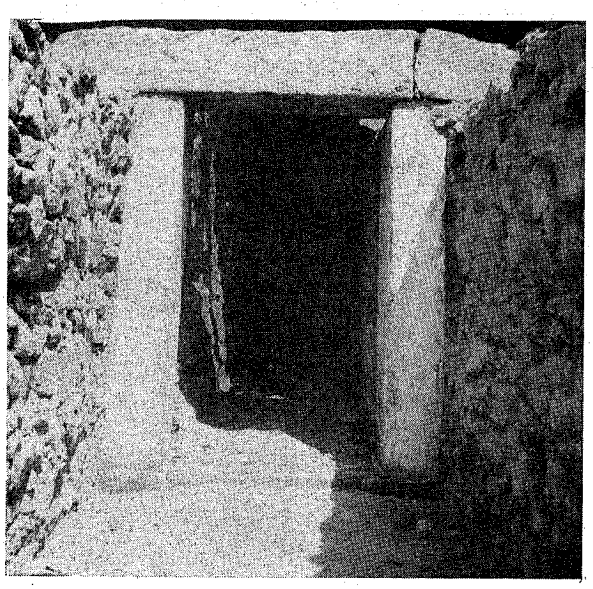

5

● *Обр. 3. Прагът при най-външния вход на гробницата.* ***Fig. 3. Le seuil de l'entrée extérieure du tombeau de Măgliž***

● *Обр. 4. Дромосът на гробницата.* ***Fig. 4. Le dromos du tombeau***

● *Обр. 5. Входът между дромоса и I отделение.* ***Fig. 5. L'entrée entre le dromos et la Ie séparation***

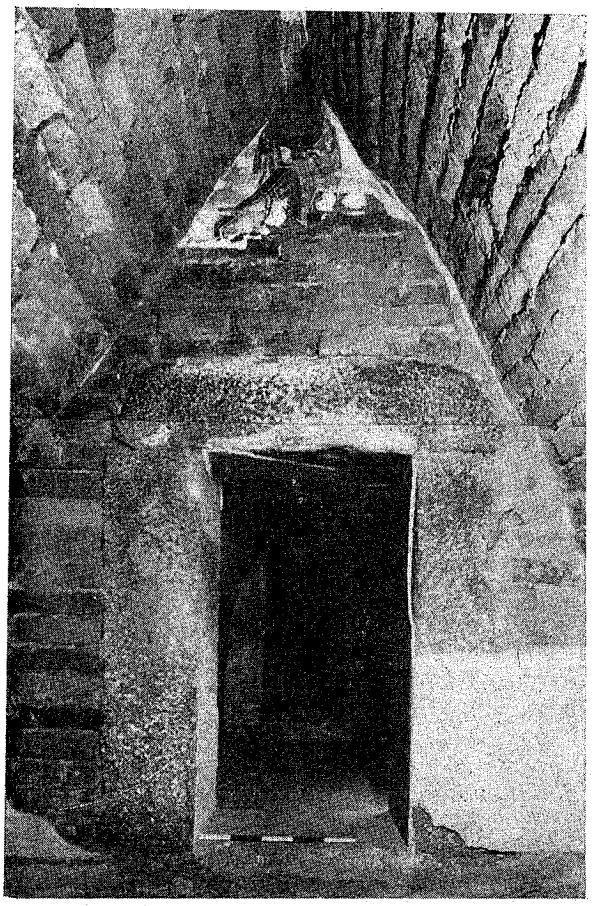

6

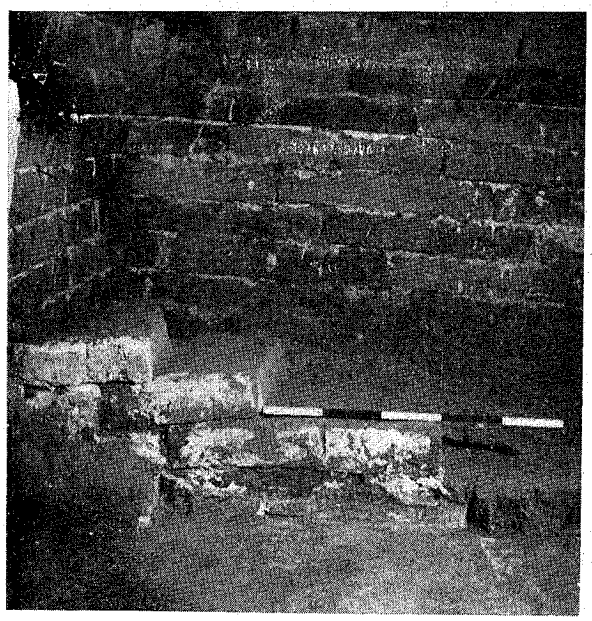

7

жина и 0,30 м ширина. В двата си края леглото е профилирано. Общата му дължина е 2,20 м, а ширината 0,85 м. Приблизителната му височина е била 0,75 м (обр. 7).

До източната стена на камерата е било долепено друго, по-малко легло или подуим, на което са запазени само очертанията върху пода. То е имало височина, колкото и голямото легло. Дължината му е била 0,96 м, а ширината 0,58 м.

Обстоятелството, че при откриването на гробницата попаднахме на покрива ѝ, позволи да се направят наблюдения относно устройството и начина на засводяване на камерата и свързаното с нея отделение. Установи се, че последният ред тухли на източната и западната стена са секторни. Те се допират плътно една до друга, като фугите са замазани с тънък пласт хоросан. Поставени са напречно на надлъжната ос на гробницата, така че по-големите им конвексни дъги се редуват с по-малките конкавни. Така се получава широка носеща площ, която никъде не се нарушава от трапецовидната форма на тухлите.[4] Един ред от 13 тухли с правоъгълна форма и размери 0,54/0,27/0,13 м леи върху тях и образува гребена на свода. От източната и западната му страна са запазени останки от овъглени дървени греди, чиято дебелина е надвишавала дебелината на самите тухли. Върху тях са били наредени напречни дървени гредички, от които личат отпечатъците върху последния ред тухли. Над тях има пласт от чакъл и по-едри речни камъни. От двете страни на билото се разчисти горният ред камъни от каменна риза, която е обграждала отстрани камерата и свързаното с нея отделение (обр. 8). Максималната ѝ дебелина в горната част е 1,26 м, като надолу към основата постепенно се разширява. Тя е имала по-скоро конструктивното предназначение да поеме тежестта на могилния насип, отколкото да служи за изолация.

Декорация

Стените на гробницата са измазани с глинен хастар, върху който е положена хоросанова мазилка с щукатура.[5] Изключение

● *Обр. 6. Южната стена на гробната камера с входа към I отделение.* ***Fig. 6. Le mur sud de la chambre mortuaire avec l'entrée vers la Ie séparation***

● *Обр. 7. Част от гробното легло.* ***Fig. 7. Partie du lit mortuaire***

прави само свързаното с гробната камера отделение, където върху тухлите първоначално е положена лека хоросанова замазка, след това слой глина, над който има пласт хоросан с щукатура. Преддверието и фланкиращите входа помещения нямат следи от измазване.

В дромоса бяха запазени in situ отделни фрагменти мазилка по стените и цокъла, благодарение на което можем да възстановим приблизително декорацията му. Стените са били разчленени на хоризонтални пояси. Най-отдолу е имало релефен пояс с шир. 0,18 м в помпеянско червено. Ширината на останалите не може да се определи точно, но те са били разположени в следната последователност, разграничени с врязани линии: широк пояс в помпеянско червено, имитиращ ортостати, отделени с отвесни врязани линии, тесен пояс в черно и пояс в охрово-жълто. В най-горната си част стените са били измазани в бяло. По запазените фрагменти в ъгъла до входа между дромоса и I отделение се установи, че той е бил отделен от стените с отвесна кафяво-червена линия.

Входовете между отделните помещения на гробницата са измазани с бял щук.

Особено интересна е декорацията на I отделение. Запазените ивици мазилка до входа към II отделение ни позволяват да възстановим изцяло декорацията му. Над пода следва изпъкнал пояс, широк 0,13 м, оцветен в розово, който в ъгъла между пиластрите и северната стена липсва. Над него следва пояс в бяло с шир. 0,69 м, след който има тесен пояс (шир. 0,13 м) в черно. Следващият е в помпеянско червено с ширина 0,86 м, а докрая стената е измазана в бяло. Помежду си отделните пояси са разграничени с плитко врязани линии. Пиластрите вероятно не са били измазани и декорирани, както стените (обр. 9).

Стените на следващото отделение са оцветени в бяло, като мазилката започва направо от пода. Тя е запазена само около входа за гробната камера и в долната им част. Откри се паднала във вид на едри късове, примесени с пръст от глинения хастар.

Декоративното разчленение на стените на гробната камера е следното: най-долу цокъл с ортостати, по три на всяка от дългите стени, с височина 0,61 м, между два релефно изпъкнали пояса, имитиращи ред от плинти с ширина 0,18 м — долните образуват основата на цокъла и са оцветени в

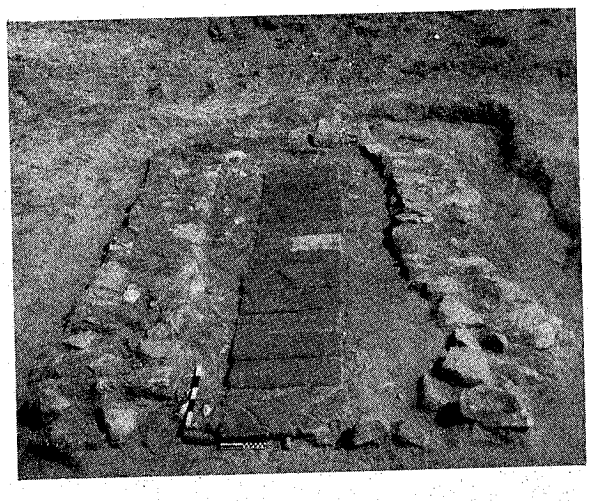

8

● *Обр. 8. Билото на гробната камера с каменната риза. Fig. 8. Ligne de faîte de la chambre mortuaire et sa couverture en pierre*

розово, а горните, които покриват ортостатите, са в бяло. Върху западната стена и до входа ортостатите са запазени почти изцяло (обр. 10). Този непосредствено до входа е широк 0,53 м, а останалите — съответно 0,75 и 0,85 м. Ширината на разграничителните ивици между тях е от 0,055 до 0,06 м. Останалите ортостати са запазени частично.

Ортостатите се състоят от полета, разграничени с по две врязани линии, между които е нанесен пунктир от също такива линии. Самите ивици са оцветени в наситено розово с жълтеникав оттенък, пунктирът е очертан в червено, а врязаните линии — в червено-кафяво. В ъглите до входа ортостатите са разграничени само с по една отвесна кафява линия.

Над цокъла се е издигала гладка неразчленена стена в помпеянско червено. От нея се откриха запазени отделни късове в ъглите на камерата и над леглото. Над нея последователно един над друг са били разположени релефен пояс с растителни мотиви с дебелина 0,15 м и фриз от редуващи се палмети и амфори на бял фон. Части от него бяха запазени само върху източната стена. Над него до свода стената е оцветена в бяло.

Фризът се е състоял от една разположена в центъра на композицията амфора и две други встрани от нея. Между тях и в двата срещуположни края на фриза е имало по една палмета. В същност той се състои от ритмично редуване на четири палмети и три амфори. От него можаха да се възстановят само централната амфора с части от разпо-

ложените от двете ѝ страни палмети и едната от страничните амфори. (обр. 11, 12).[6]

Амфорите имат вретеновидно тяло, високо столче с широка подставка и тънка шийка. Устието има пръстеновидно надебеляване и извит навън ръб. Дръжките им са извити почти под прав ъгъл. Централната амфора има запазена височина 0,51 м и ширина на тялото 0,21 м. Другата е запазена на височина само 0,28 м.

Амфорите са черни. Върху тях има по три полета, оцветени в червено, които следват обема и формата им. В най-горното поле, върху шийката на централната амфора, е представена палмета в сребристосив цвят. В средното поле със същия цвят е изобразена Ника върху бига, препускаща наляво. Във вдигнатата си нагоре дясна ръка държи камшик, а в лявата поводите на устремно пре-

● *Обр. 9. Част от южната стена на I отделение с един от пилястрите.* ***Fig. 9. Partie du mur sud de la Ie séparation avec l'un des pilastres***

● *Обр. 10. Част от ортостатите върху западната стена в камерата.* ***Fig. 10. Partie des orthostates du mur ouest de la chambre mortuaire***

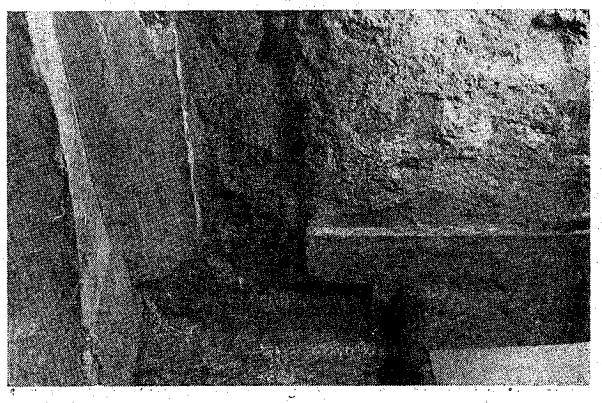

9

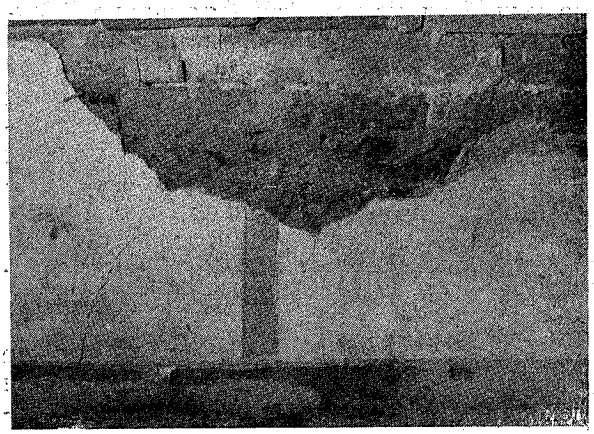

10

пускащите коне с вдигнати нагоре предни крака. Облечена е в дълъг хитон, над гърба ѝ се виждат крила, които излизат извън очертанията на образното поле. Фигурите са изпълнени силуетно, но много реалистично. Особено сполучливо е предаден вихреният бяг на препускащите коне (обр. 11).

В най-долното поле е изобразен със същия сребристосив цвят ластар, който образува лъкатушни извивки и волути. Крайните му разклонения излизат извън очертанията на полето.

Върху другата амфора са запазени само части от средното и долното образно поле. В първото личи фигурата на гол мъж, обърнат 3/4 надясно с изнесен напред ляв крак, срещу който има три фигури, облечени в дълги хитони. Почти изцяло е запазена само тази в десния край на полето (обр. 13).

Върху долното поле са представени по същия начин и със същия цвят два хералдически разположени грифона, вдигнали високо единия си преден крак. Този вляво е със силно извита назад глава, като част от крилете и тялото му излизат извън очертанията на полето. Другият е запазен подобре. Зад него е изобразена женска фигура, обърната в 3/4 наляво, облечена в дълъг хитон. В двете си ръце държи факли, с едната от които допира опашката на грифона. Тази фигура е нарисувана почти изцяло извън образното поле (обр. 14).

Палметите се състоят от един централен лист, височината на който е почти като тази на амфората. От двете му страни има по пет дъговидно извити листа, разширени и удебелени вкрая. Самият връх е заострен. Палметите са фланкирани от лъкатушен ластар, който образува волути и листа. Оцветени са в кафяво-червено. Ширината на палметите с ластара варира от 0,59 до 0,57 м, а височината е 0,49 м (обр. 11).

От реконструирания фриз липсват части от палметите и амфорите. По аналогия би следвало да очакваме, че върху срещуположната (западната) стена на гробницата е имало също такъв фриз. Сравнително малкият брой открити фрагменти не позволяват той да бъде възстановен.

В триъгълното поле над входа на гробната камера е имало изображение, което можа да бъде възстановено частично. Композицията е разположена в центъра на фронтонното поле и се състои от колчан, вероятно с поставен в него лък, върху чийто горен край е преметнато свободно падащо наме-

11

12

● *Обр. 11. Фризът в гробната камера.* ***Fig. 11. La frise de la chambre mortuaire***
● *Обр. 12. Фризът в гробната камера — част, реконструкция.* ***Fig. 12. Partie de la frise de la chambre mortuaire — reconstitution***

тало. Над колчана се спускат четири панделки. Крайната вляво е по-къса, широка и завършва с ресни. Следващата, най-дългата, минава пред колчана, където се разделя на две и се спуска надолу. Краищата ѝ липсват. Останалите две панделки се спускат зад колчана (обр. 15).

Горната част на колчана е украсена с бордюр в черно, върху който със сребристосив цвят е изписан ластар с лъкатушни извивки и волути. В отвора му върху кафявочервен фон са изобразени краищата на две стрели и стеблото на трета. Покрай бордюра и отвора посредством щрих от полегати линии, изпълнени в черно, е направен опит да се предаде обемност.

Преметнатото върху горния край на колчана наметало е оцветено в охровожълто, а гънките са подчертани с кафяво-червени линии. Под него се вижда долната му част, оцветена в червено. По цялата повърхност на наметалото без определен ред са разположени бели петна. Горният ъгъл на фронтонното поле липсва. Това не позволява да се уточни изображението в тази част. Може да се предполага, че панделките са свързани с разположен над колчана венец. Не е запазена и по-голямата част от долния десен ъгъл на полето, поради което не могат да се възстановят напълно както колчанът, така и наметалото. Вероятно на срещуположното фронтонно поле също така е имало някаква композиция, от която обаче не са запазени никакви следи.

Гробните легла, ако се съди по късовете мазилка върху тухлите, също така са били декорирани. На места се забелязват изобра-

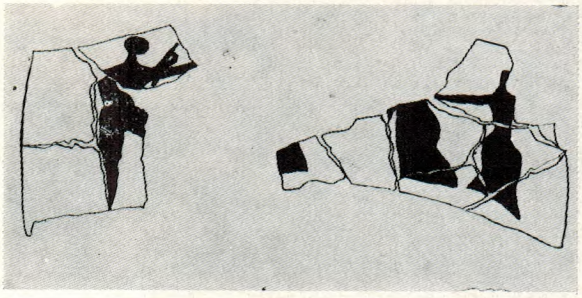

13

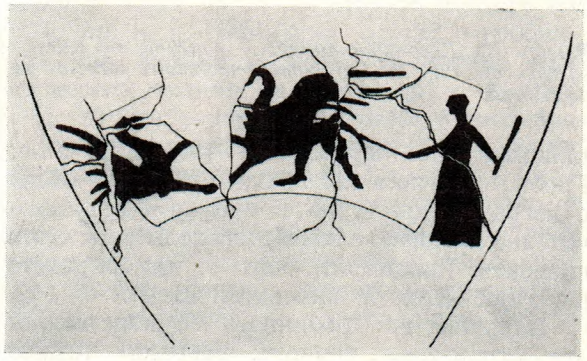

14

зени на червена основа свастики и меандър. Срещат се и орнаменти в черно, сиво, червено и синьо.

Мазилките открихме паднали на пода, примесени с тухли, камъни и пръст от разрушените гробни легла (обр. 16). Оказа се, че общото им количество не е в състояние да покрие цялата площ на стените. Много от тях намерихме разпръснати в останалите помещения на гробницата.

Подът на дромоса е от трамбована глина, а в останалите помещения подовете са хоросанови, оцветени в розово.

При откриването на гробницата се установи, че тя е била ограбена, при което са разрушени и гробните легла. Наличието на последните по безспорен начин показва, че се касае за погребения с трупополагане.

● *Обр. 13. Изображение върху горното образно поле на едната амфора.* ***Fig. 13. Représentation sur le champ supérieur d'une amphore***

● *Обр. 14. Изображение върху долното образно поле на едната амфора.* ***Fig. 14. Représentation sur le champ inférieur d'une amphore***

● *Обр. 15. Изображението във фронтонното поле в гробната камера.* ***Fig. 15. Représentation sur le fronton de la chambre mortuaire***

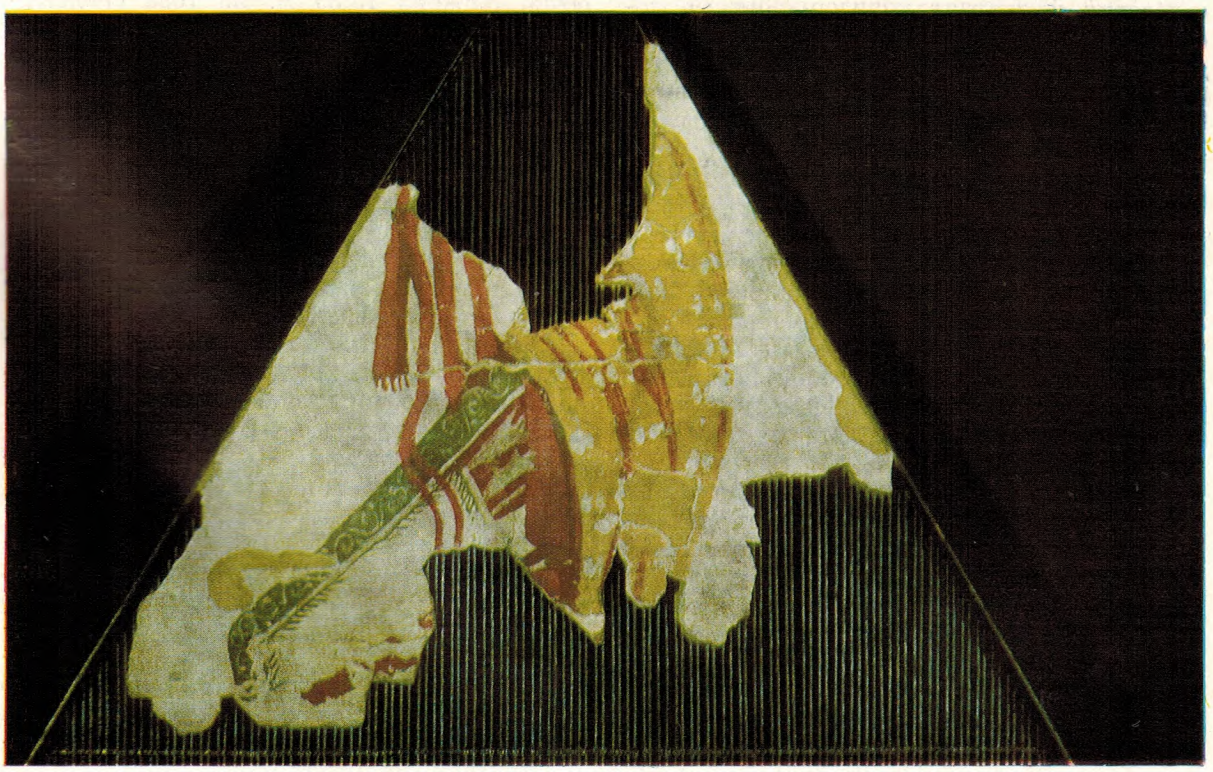

15

Намерените в гробницата обгорели човешки кости обаче свидетелствуват, че вероятно през един по-късен период от използуването ѝ са били извършени и погребения с изгаряне на трупа. Не се откриха запазени никакви предмети от гробния инвентар освен част от медна пластинка и фрагменти от керамика — шийка от амфора и части от съд със сив цвят.

По своето архитектурно оформление гробницата от Мъглиж се отличава от откритите досега у нас гробници. Правоъгълната ѝ гробна камера я доближава до македонския тип гробници, които са разпространени през ранната елинистическа епоха в Македония, Мала Азия и по Черноморското крайбрежие,[7] гробните камери на които обаче са покрити с полуцилиндричен свод.

Гробници с правоъгълен план са известни и от Тракия.[8] От тях само гробниците при Ветрен, Пазарджишко, Копринка, Старозагорско, и Татарево, Пазарджишко, имат същото покритие като мъглижката, състоящо се от лъжлив свод. Този свод, в който са запазени по-стари строителни традиции, е широко застъпен у траките през ранноелинистическата епоха.

Композицията на плана на гробницата от Мъглиж, преди всичко двете правоъгълни отделения и дългият коридор-дромос я доближават до гробницата от Мезек.[9] Дългият дромос се среща и при някои гробници от Южна Русия и Македония.[10] Един характерен елемент в плана на гробницата от Мъглиж е правоъгълното преддверие, каквото имат и гробниците от Казанлък,[11] Янково, Шуменско (могила I и II),[12] Копринка, Старозагорско,[13] и Филипово, Пловдивско.[14] Подобни преддверия имат и някои от македонските гробници.[15] Двете фланкиращи най-външния вход помещения не се срещат при познатите досега гробници от елинистическата епоха в Тракия. Подобни помещения има само гробницата от Поморие, която обаче се отнася към епохата на римското владичество.[16]

Особеност по отношение на устройството на гробната камера при гробницата от Мъглиж е наличието на гробни легла. Такива легла имат гробниците при Мезек,[17] Филипово,[18] Малко Белово,[19] Пазарджишко, и Лозенград В.[20] Те са характерни преди всичко за македонския тип гробници.[21] Фактът, че ги срещаме и при някои гробници в Тракия, показва, че македонската гробна архитектура е упражнила известно влияние върху тракийската през периода IV—III в. пр. н. е. Гробното легло в мъглижката гробница обаче е изградено от тухли и е оформено изключително прецизно с подчертаване на пластични елементи (пиластри), като с декорирането му е постигнат и живописен ефект.

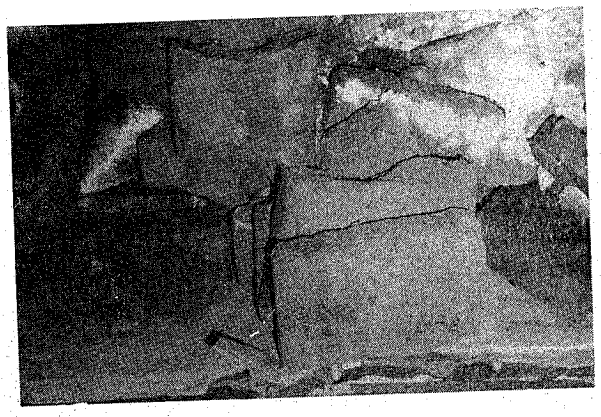

16

● *Обр. 16. Гробната камера в момента на откриването ѝ.* ***Fig. 16. La chambre mortuaire lors de sa découverte***

В плана на гробницата се констатират два строителни периода. Първият период обхваща гробната камера, двете правоъгълни отделения и част от дромоса до отстъпа, с обща дължина 13,39 м. За това свидетелствува и фактът, че двете части на дромоса не са конструктивно свързани и между тях има добре очертаваща се фуга. Освен това в тази фуга на западния зид се откри фрагмент щукова мазилка, оцветена в помпеянско червено, което показва, че лицевите фасадни стени на дромоса през първия период също са били декорирани.[22]

Липсват данни за това, как е бил затварян дромосът на гробницата през този първи период от изграждането ѝ.

Към втория строителен период се отнасят продължението на дромоса, преддверието и двете фланкиращи главния вход помещения. Тогава е бил изграден и най-външният вход, чийто праг се разкри на отстъпа между дромоса и преддверието.

Не се констатират съществени различия по отношение на използувания материал и начина на градеж между двата периода. Това показва, че преустройството е извършено в непродължителен срок от време. То очевидно следва да се свърже с повторно извършените в гробницата погребения, което от своя страна е наложило и донатрупване на могилата. Тогава са били изградени и раз-

критите при западния зид на дромоса подпорни стени, които са предпазвали от свличане все още неулегналия нов насип.

Характерна особеност на гробницата при Мъглиж е използуването на тухлата като строителен материал. От досегашните проучвания се констатира, че това е една локална особеност на тракийската гробна архитектура от хинтерланда на Севтополис. Тук са разкрити досега шест тухлени гробници с различни форми и размери.[23] Те се вместват в едни сравнително тесни хронологически рамки — края на IV — втората четвърт на III в. пр. н. е. Най-късна от тях е гробницата при Казанлък, която се датира към шестдесетте години на III в. пр. н. е. Вторично използуваните в мъглижката гробница и при Севтополис тухли със секторна форма свидетелствуват, че гробници с кръгъл план са изграждани преди или едновременно с тези с правоъгълна форма. Каменната риза около корпуса на гробницата е също така един елемент, който я доближава до гробниците от некропола на Севтополис и Казанлъшката гробница.[24]

Мъглижката гробница представлява едно изключение със своя сложно разчленен план и размери, по които се доближава само до гробницата от Мезек. Тя е втората по големина след мезешката сред откритите досега у нас гробници.

За една по-точна датировка обаче е необходимо да се изходи не само от архитектурната форма на гробницата, но и от декорацията ѝ.

На двата строителни периода съответствуват и два етапа в нейната декорация. С първия период следва да се свържат откритите в една яма извън гробницата, до фугата между дромоса и продължението му, стенописи, върху които личат йонийска кима, лавров лист и други орнаменти. Кимата е аналогична с тази от Казанлъшката гробница.[25] Към втория период се отнасят откритите в гробната камера стенописи, декорацията на двете правоъгълни отделения и дромоса. От наблюденията ни се установи, че освен тези два етапа са били извършени някои частични преправки, които засягат ортостатите в гробната камера, релефния плинт над тях и дромоса. Върху ортостатите, ограничаващия ги отгоре релефен плинт, както и върху релефния пояс над оцветената в помпеянско червено стена има следи от допълнително измазване с бяла боя. С него можем да свържем и следите от боядисване в бяло направо върху глинена замазка, ясно личащи на много места в дромоса. Вероятно през последния период от използуването на гробницата щуковата мазилка в дромоса е била отстранена (или сама паднала), след което стените са измазани само с кал и боядисани в бяло. Очевидно тогава по-голямо внимание е отделено на гробната камера, където, за да се поддържа състоянието ѝ, са извършвани само частични поправки и измазвания. Тогава, изглежда, върху плинта, ограничаващ ортостатите отгоре, е нарисуван фигурален фриз, от който върху един фрагмент личи фигурата на пеши войн, бягащ наляво с щит в лявата ръка и нож в дясната (обр. 17).

В декорацията на Мъглижката гробница е приложен инкрустационният декоративен стил, който е широко застъпен в елинистическата жилищна архитектура на Мала Азия, Гърция, Италия,[26] Египет[27] и Северното Черноморие[28]. Той не остава чужд и на Тракия, където намира приложение предимно във вътрешната декорация на тракийските гробници.[29] Докато декорацията на гробниците от Ветрен, Янково (могила I), Руец, Търговищко, и Калояново, Сливенско, може да се отнесе към първите два по-ранни стадии на т. нар. структурен стил — линеарния и ко-

● *Обр. 17. Фигурата на бягащия воин върху плинта в гробната камера.* ***Fig. 17. Figure d'un guerrier courant sur la plinthe de la chambre mortuaire***

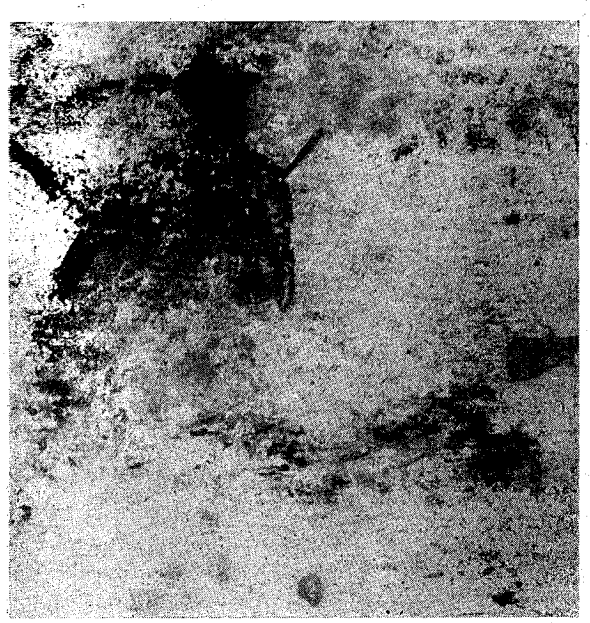

лоритния, то в украсата на гробниците от Казанлък[30] и Мъглиж намираме елементи от третия, най-късен, пластичен стил, при който има стремеж за пластично изтъкване на отделните елементи на стената. Той е широко застъпен след началото на III в. пр. н. е. в Делос, Приена, Помпей, в жилищата и гробниците на античните градове по Северното Черноморие[31] и в двореца-храм на Севтополис.[32]

В гробницата при Мъглиж този стил е приложен в значително по-голяма степен, отколкото в Казанлъшката гробница. Тук освен ограничаващите отгоре и отдолу ортостатите плинти над оцветената в помпеянско червено стена има трети релефен пояс. Една особеност по отношение на този пластичен стил предлага и стенната декорация на I отделение, където „пиластрите" са също така пластично изтъкнати. Това е единственият познат досега случай на разграничаване елементите на една стена не само хоризонтално, но и вертикално. Независимо от това обаче тук, както и в гробната камера, пластичният стил не е развит докрай, а едновременно с него са застъпени и линеарният, и колоритният.

Освен това Мъглижката гробница ни предлага един неизвестен досега сюжет на ритмично редуващи се амфори и палмети. Амфорите по форма и украса представляват една свободна интерпретация на т. нар. „агонистически" амфори, които се свързват с погребалния култ и са разпространени в Египет, Гърция и Северното Черноморие.[33] Същото изображение на хералдически разположени грифони, но с палмета между тях имат една амфора от некропола на Олбия и друга от сбирката на Ермитажа,[34] които се датират във втората половина на III в. пр. н. е. Същото изображение има и върху една хидрия от музея в Кайро[35] и друга от Атинския национален музей, при която между грифоните е представена женска крилата фигура.[36] Този сюжет се ползува с широка популярност в изкуството на Александрия през елинистическата епоха. Срещаме го върху люнета на една гробница от Сук ел Вардиан, върху мозайката на елинистически дом в Александрия и върху много фрагменти от александрийски порцеланови чаши от същата епоха.[37]

Като производствени центрове на агонистическите амфори се сочат Александрия и Пергам, откъдето са се разпространили чак до Северното Черноморие.[38] Представянето им върху фриза на гробницата от Мъглиж показва, че те не са били чужди и на Тракия.

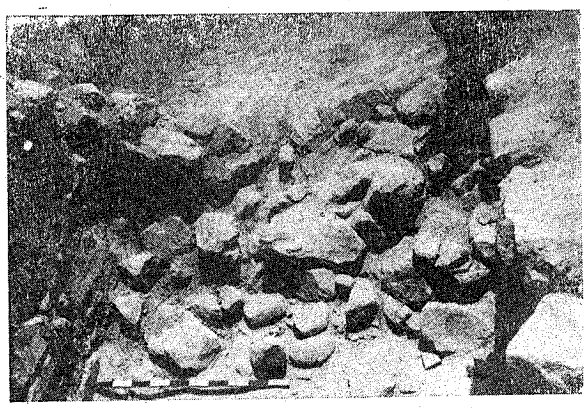

18

● *Обр. 18. Преграден зид върху прага на най-външния вход на гробницата. Fig. 18. Mur de séparation de l'entrée extérieure du tombeau*

За нас твърде важен е фактът, че изображения на агонистически амфори се срещат в живописта на една гробница от Марисел в Идумея, която е изградена по типа на скалните александрийски гробници и се датира във втората половина на III в. пр. н. е.[39]

Изображенията върху амфорите в гробницата от Мъглиж представят сцени от митологията, които вероятно нямат връзка помежду си. Сюжетът Ника върху бига срещаме тук за първи път представен със средствата на живописта. Той е познат от античната вазопис,[40] торевтиката[41] и от някои типове монети[42]. Всички тези изображения обаче се отнасят към пределинистическата епоха. В стоящата зад грифоните фигура на жена с две факли можем да предполагаме Артемида или Хеката, които обаче не са известни досега в композиция с грифони. Състоянието на образното поле върху другата амфора не позволява да се възстанови изображението. Може би тук се касае за сцена, свързана с култа на Дионис.

Палметите и ластарът са често срещани като декоративен мотив в античната вазопис,[43] торевтиката[44] и надгробната пластика[45]. Тези паметници се отнасят към периода V—III в. пр. н. е.

Художникът на гробницата първоначално е очертал с острие главните елементи на композицията във фриза и фронтонното поле, след което е пристъпил към свободното им третиране в техника сухо фреско. Боите вероятно имат минерален произход. По-друг е съставът на черното багрило вещество върху амфорите, получено от горени вещества, което е значително по-неустойчиво. Поради

това те са доста избледнели. Широко е застъпена в декорацията на гробницата и енкаунистичната техника. Художникът е използувал основните цветове — черно, червено, жълто и бяло и някои от нюансите им. Често се среща и синият цвят. Със значително по-богата цветна гама се отличава изображението върху фронтонното поле, където с цел да се даде обемност успешно са използувани светлосянката и щрихът.

Откритата при Мъглиж гробница очевидно е фамилна, използувана, съдено по преправките, в един продължителен период от време, през който са били извършени повторно погребения. Близки аналогии в това отношение предлага куполната гробница при Мезек, където първите погребения са извършени с трупополагане, а повторните с трупоизгаряне, обаче под пода на двете правоъгълни отделения.[46] Подобни случаи са известни и при някои гробници от Южна Русия.[47]

И при двата строителни периода входът на гробницата е бил открит и е осигурявал достъп за извършване не само на нови погребения, но и във връзка с някои особени изисквания на погребалния култ. В този смисъл особено важна роля са играли двете помещения пред входа. В такъв случай гробницата при Мъглиж би могла да се разглежда като един вид фамилен мавзолей. След последното погребение най-външният вход на гробницата е бил затворен, като на това място над прага на вратата е бил изграден груб несолиден преграден зид от камъни, разбит впоследствие при ограбването ѝ (обр. 18).

Системата на декорация на Мъглижката гробница принадлежи към серия от паметници, открити в Гърция, Мала Азия, Египет, Южна Русия и Тракия, отнасящи се към ранноелинистическата епоха. При разглеждането ѝ трябва да имаме пред вид онези елементи в декорацията ѝ, които биха ни дали сигурни опорни точки за определяне на нейната дата. Както вече отбелязахме, тя е изпълнена в т. нар. структурен стил, в развитието на който се установяват три етапа в зависимост от техническото изпълнение.[48] Тук са намерили място много елементи от пластичния стил, без обаче стената да е третирана изцяло релефно. Следователно, като се изхожда от тези особености в декорацията ѝ, гробницата при Мъглиж не може да се постави преди 280 г. пр. н. е., т.е. преди появата на елементите на пластичния стил. Но обстоятелството, че тук той е застъпен значително повече, отколкото в казанлъшката гробница, която се датира в 60-те години на III в. пр. н. е.,[49] показва, че мъглижката гробница следва да се постави по-късно, към третата четвърт на III в. пр. н. е.

На тази датировка не противоречат както архитектурната форма на гробницата, така и използуваният строителен материал. Те я свързват най-вече с гробниците от хинтерланда на Севтополис, както и с тези от тракомакедонската област и Южна Русия. В сравнение с гробниците от Тракия тя предлага един значително по-развит архитектурен план.

Както в казанлъшката гробница, така и в гробницата при Мъглиж стенната декорация възпроизвежда със средствата на живописта вътрешната украса на богата жилищна постройка с подчертаване на отделните ѝ архитектурни елементи, които обаче при гробницата от Мъглиж художникът не е развил докрай. Така например в релефния пояс над оцветената в помпеянско червено стена следва да виждаме един антаблеман, на който липсва корнизът. Този факт, както отклоненията от нормите на старогръцкото изкуство в декорацията на гробницата от Казанлък[50] заслужават особено внимание. Те биха могли да служат като доказателство за негръцкия произход на художниците, т. е. за наличието на една местна тракийска художествена школа в елинистическата декоративна живопис. Постоянно увеличаващият се брой на паметници от този род[51] показва, че такова едно предположение не е лишено от основание.[52]

Гробницата при Мъглиж е принадлежала на знатна фамилия от управляващата класа в Тракия. Тя следва да се свърже с разположеното тук голямо тракийско селище, следи от което се откриха на много места в близката околност. Декоративната ѝ украса представя нов момент в развитието на елинистическата стенна декорация и наред с гробницата при Казанлък тя заема челно място сред паметниците на своето време. Тя се явява важен източник за изучаване не само на изкуството на Тракия, но и на елинистическото изкуство изобщо.

[1] Разкопките се проведоха от колектив в състав: Гергана Табакова-Цанова, директор на Историческия музей в гр. Казанлък, и Людмил Гетов, тогава завеждащ археологическия отдел в музея, с консултант ст. н. с. от АИМ М. Чичикова. Средствата отпусна инвеститорът ОЗ „Фридрих Енгелс", Казанлък.

[2] Л. Гетов. Тракоримски могилни погребения от Казанлъшко. — Археология, XI, 1969, кн. 1, с. 36 и сл.

[3] Б. Филов. Куполните гробници при Мезек.— ИАИ, XI, 1937, с. 24—28, обр. 24 и 25.

[4] За подобен начин на градеж вж.: М. Чичикова. Поява и употреба на тухлата като строителен материал у траките в края на IV и началото на III в. пр. н. е. — ИАИ, XXI, 1957, с. 134, обр. 2.

[5] Аналогичен случай имаме при декорацията на преддверието на Казанлъшката гробница. В. Миков. Античната гробница при Казанлък. С., 1954. с. 7, обр. 6.

[6] Вдигането на падналите на пода стенописи, както и цялата работа по консервацията и реставрацията им извърши колектив специалисти от Националния институт за паметниците на културата, София, под ръководството на н. с. Здравко Баров. Благодарение на това те можаха да възстановят схемата на декорация в гробната камера.

[7] М. Чичикова. Тракийска гробница от с. Калояново, Сливенски окръг. — ИАИ, XXXI, 1969, с. 52 и цит. лит. Подробна литература за македонския тип гробници е дадена и у Б. Филов. Цит. съч., с. 105. Вж. също. L. Heuzey et H. Daumet. Mission archéologique de Macédoine. Paris, 1876, p. 226—234; P. Perdrizet. Un tombeau du type macédonien au N-O du Pangée. — BCH, 1898, p. 343.

[8] М. Чичикова. Цит. съч., с. 52 и цит. лит. за гробници с правоъгълна гробна камера.

[9] Б. Филов. Цит. съч., обр. 5 (плана).

[10] В. Гайдукевич. Боспорское царство. М.— Л., 1949, с. 248, обр. 40. L. Heuzey et H. Daumet. Op. cit., tabl. 17.

[11] В. Миков. Цит. съч., с. 2, обр. 4.

[12] Цв. Дремсизова. Надгробни могили при с. Янково. — ИАИ, XIX, 1955. с. 61—63, обр. 2; с. 65—66, обр. 8

[13] М. Чичикова. Севтополис. С., 1970. с. 16—17, обр. 43.

[14] Л. Ботушарова и В. Коларова. Куполна гробница при Пловдив. — Изследвания в памет на К. Шкорпил, С., 1961, с. 281, обр. 3.

[15] L. Heuzey et H. Daumet. Op. cit., tabl. 15; T. Macridy. Un tumulus macédonien à Langasa. — JDAI, XXVI, 1911, p. 193—211.

[16] Т. Петров и др. Антична гробница при Поморие. Бургас, 1960. с. 2 и сл.

[17] Б. Филов. Цит. съч., с. 24, обр. 24, 25.

[18] Л. Ботушарова и В. Коларова. Цит. съч., с. 288—289, обр. 12.

[19] Ив. Велков. Новооткрита куполна гробница при с. Малко Белово, Пазарджишко. — ГНМ, VII, 1942, с. 40.

[20] В. Миков. Произход на куполните гробници в Тракия. — ИАИ, XIX, 1955, с. 19, обр. 2 д.

[21] L. Heuzey et H. Daumet. Op. cit., tab. 15, 17; P. Perdrizet. Op. cit., p. 335—345.

[22] Украсяването на фасадните стени се среща предимно при македонските гробници. Вж. Б. Филов. Цит. съч., с. 105; L. Heuzey et H. Daumet. Op. cit., tabl. 17.

[23] В. Миков. Античната гробница при Казанлък, с. 2 и сл.; М. Чичикова. Поява и употреба на тухлата. . ., с. 132 и сл.; Л. Гетов. Новооткрита тракийска тухлена гробница при язовир „Г. Димитров". — Археология, III, 1961, кн. 4, с. 58—60.

[24] В. Миков. Цит. съч., с. 2 и сл.; М. Чичикова. Севтополис, обр. 45.

[25] В. Миков. Цит. съч., табл. VI, VII, 1.

[26] M. Bulard. Peintures murales et mosaïques de Delos. — Monuments et mémoires, Fondation Piot, XIV, 1908, p. 20; A. Swindler. Ancient Painting from the earliest Times to the Period of Christian Art. London, 1929. p. 303; M. Borda. Lapittura romana, Milano, 1958, p. 5 sqq.; D. Robinson. Excavation at Olynthus. VIII. 1938, p. 295 sqq.; T. Weigand, H. Schröder. Priene. Untersuchungen in der Jahren 1895/1898. Berlin, 1904, p. 308 sqq.

[27] M. Bulard. Op. cit., p. 123, tabl. VI.

[28] М. Ростовцев. Цит. съч., с. 3 и сл.; Е. Ернштедт. Монументальная живопись Северного Причерноморья. — В: Античные города Северного Причерноморья. I. с. 251 и сл.

[29] В. Миков. Цит. съч., с. 2 и сл.; Ив. Венедиков. Тракийска гробница при Ветрен, Пазарджишко. — ИАИ, XV, 1946, с. 195; Цв. Дремсизова. Цит. съч., с. 62—64; Ив. Велков. Нови могилни находки. — ИАИ, V, 1928/29, с. 37; М. Чичикова. Тракийска гробница при с. Калояново, с. 51—53.

[30] Д. П. Димитров. За датата на стенописите от тракийската гробница при Казанлък. — Археология, VIII, 1966, кн. 2, с. 2 и сл.

[31] М. Ростовцев. Цит. съч., с. 42, табл. XIII—XIV, XXXVIII; M. Bulard, Op. cit., tabl. VI, VI A.

[32] М. Чичикова. Севтополис, с. 42.

[33] И. Г. Шургая. Агонистические амфоры в некрополях Северного Причерноморья. — СА, 1971, кн. 3, с. 189 и сл. и цит. лит. за този тип амфори.

[34] Пак там, с. 192—193, обр. 3 и 3а, с. 198, обр. 6.

[35] C. Edgar. Greek wase, p. 42 (цит. по И. Шургая).

[36] L. Guerrini. Vasi di Garda. Studii Miscelanei, 8. Roma, 1964, p. 14, tab. III—33 (цит. по Шургая).

[37] И. Г. Шургая. Цит. съч., с. 194 и цит. лит.

[38] Пак там, с. 195.

[39] J. Peters-H. Thiersch. Painted in the Necropolis of Marissa. London, 1905, p. 13—14 (цит. по И. Шургая).

[40] K. Scheföld. Untersuchungen zu den kertscher Wasen. Berlin — Leipzig, 1934, tabl. 21—228; M. Robinson. Op. cit., fig. 112.

[41] Б. Филов. Надгробните могили при Дуванлий в Пловдивско. С., с. 112—113, табл. VIII—1,2.

[42] В. Ф. Гайдукевич. Цит. съч., с. 260; K Franke-M. Hurmer. Die Griechische Münze, München, 1964, tabl. 51, 58.

[43] E. Buschor. Griechische Wasenmalerei. München, 1921, fig. 114—117, 134; M. Robinson. Op. cit., V. 1933. tab. 66.

[44] М. И. Артамонов. Сокровища скифских курганов в собрании Государственного Эрмитажа, Л., 1969, табл. 162—164, 172.

[45] H. Möbius. Die Ornamente der griechischen Grabstellen. Klassischen und Nachklassichen Zeit. Berlin, 1929.

[46] Б. Филов. Куполните гробници при Мезек, с. 28 и сл.

[47] В. Блаватский. Античная археология Северного Причерноморья. М., 1961. с. 19.

[48] Този въпрос е разгледан подробно от Д. П. Димитров. Цит. съч., с. 6 и сл.

[49] Пак там, с. 11.

[50] Пак там, с. 9.

[51] Тук освен гробницата при Казанлък, дворецът храм при Севтополис и мъглижката гробница бихм

посочили и друга една гробница, открита през 1966 г. при с. Крън, Старозагорско, която също е имала декоративна украса, макар и значително по-слабо запазена.

[52] Пръв изказа това мнение акад. Д. П.Димитров на VIII международен конгрес по класическа археология в Париж през 1963 г. Вж. по този въпрос и други негови статии: Д. П. Димитров. Цит. съч., с. 9; D. Dimitrow. Die Kunst in Thrakien im I Jahrtausend v. Chr. Kunstschätze in bulgarischen Museen und Klöstern. 1964. p. 41—42.

Le tombeau thrace près de Măgliž

G. CANOVA, L. GETOV

(Résumé)

Lors des fouilles de sauvetage entreprises par les auteurs en 1965 on a découvert à l'ouest de Măgliž un tombeau. Il est situé dans la moitié sud dans le déblai du tumulus. Son entrée est orientée vers le sud. Le tombeau comprend un vestibule, deux pièces devant l'entrée, un long corridor-dromos, deux espaces rectangulaires séparés et une chambre mortuaire, sa longueur totale est de 21,79 m. La chambre et la séparation qui lui est reliée sont construites en brique, les autres pièces sont en pierres liées à la boue.

Les murs du dromos, les deux séparations, ainsi que la chambre mortuaire sont enduits de mortier et de stucage et décorés. Le dromos est décoré de bandes horizontales où le rouge pompeïen alterne avec le noir, le jaune et le blanc. Le décor de la séparation I est semblable, cependant chaque mur a trois „pilastres". Les murs de la séparation II sont peints en blanc.

Les murs de la chambre mortuaire ont des orthostates dans le bas bordés par une plinthe en relief, une large bande en rouge pompeïen avec une plinthe en relief surmontée d'une frise de palmettes alternées rythmiquement d'amphores agonistiques. Au-dessus de l'entrée dans le champs du fronton se trouve une représentation dans laquelle on distingue un carquois couvert d'un manteau. Dans la chambre il y avait deux lits mortuaires, l'un près du mur nord, et un plus petit près du mur est.

Dans le plan du tombeau on distingue deux périodes de construction. Le prolongement du dromos, le vestibule et les deux pièces devant l'entrée font partie de la seconde période de construction. La décoration du tombeau exécutée aussi en deux étapes correspond à ces deux périodes.

Le tombeau près de Măgliž peut être daté du troisième quart du IIIe s. av. n. è. en prenant comme éléments d'appréciation la forme architecturale et sa décoration.

Прабългарски култов паметник от Мадара

РАШО РАШЕВ

В заключителната част на студията си, посветена на прабългарските паметници и техните маджарски аналогии, Г. Фехер съобщава, че при разкопки на прабългарски градежи в Мадара е открита керемида с изображение на мъж, и прилага рисунка на находката, подписана от Н. Фетих[1] (обр. 1). Три години по-късно в отчета си за разкопките в Мадара Ив. Велков, като изброява находките, открити в помещенията на голямата тераса, между които и три тухли с надпис DVLES, пише: „Трябва да се отбележи само засега още обикновената керемида с изображение на някакво божество и птица в дясната ръка."[2] За съжаление по-късно авторът не се е върнал към подробното й разглеждане и поради това сме лишени от сведения къде точно и в каква археологическа обстановка е открита. През 1937 г. Н. Фетих я включва в своя албум за металната пластика, но отново без коментар.[3] Едва Н. Мавродинов в труда си за съкровището от Наги сент Миклош спира по-об-

стойно вниманието си на стиловите черти на рисунката и прави първия, до този момент единствен опит да разшифрова нейния смисъл. Като отбелязва, че ушите на представената върху керемидата фигура са необичайно големи, животински, и като обръща внимание на късата заострена брада, авторът свързва стила на рисунката с някои човешки изображения върху метални съдове, намерени в Средна и Източна Европа на територии, обитавани някога от тюркоезични народи. От друга страна, според него птицата в дясната ръка и моделираните гърди доближават рисунката до образа на персийската богиня Анахита. Търсейки връзката между семантиката на изображението и материала, върху който е изпълнено, той привежда сведенията за стар китайски обичай да се призовава душата от покрива на къщата.[4] Подтекстът на тази мисъл навежда на заключението, че Н. Мавродинов е бил склонен да свърже символиката на рисунката с някои представи за душата и нейния култ, но за съжаление интересната идея не е мотивирана с конкретен материал.

Колкото и оскъдни да са данните, които предлага мадарската рисунка за дешифрирането на нейния смисъл, опитите за сигурното ѝ разчитане могат да бъдат насочени още в няколко посоки, при което се увеличава възможността да се доближим до истинското съдържание на паметника. Преди това обаче трябва да обърнем внимание на някои особености от технически и стилов характер.

Рисунката (обр. 2) е врязана с правоъгълно острие дълбоко, с уверена ръка, преди изпичането, върху изпъкналата страна на къс от керемида тип imbrex с размери: дълж. 0,30 и 0,22 м и шир. 0,17 м. Керемидата е изработена от дребнозърнеста глина, бледожълта на цвят след изпичането.[5] Размерите на този тип керемиди са известни от цялостно запазените екземпляри, открити при разкопките на терена под Мадарските скали и с. Калугерица. В по-широкия си край те достигат 0,15—0,20 м и най-често 0,17—0,18 м, както е при керемидата с рисунката. Съставът и цветът на глината са също аналогични с тези на изцяло запазените керемиди.[6] Контурът на фигурата и детайлите по лицето и дрехата са изпълнени в графична техника, но гърдите са моделирани релефно. Засега мадарската рисунка е единственият ни познат художествен паметник от този род с успоредно прилагане на две различни техники.

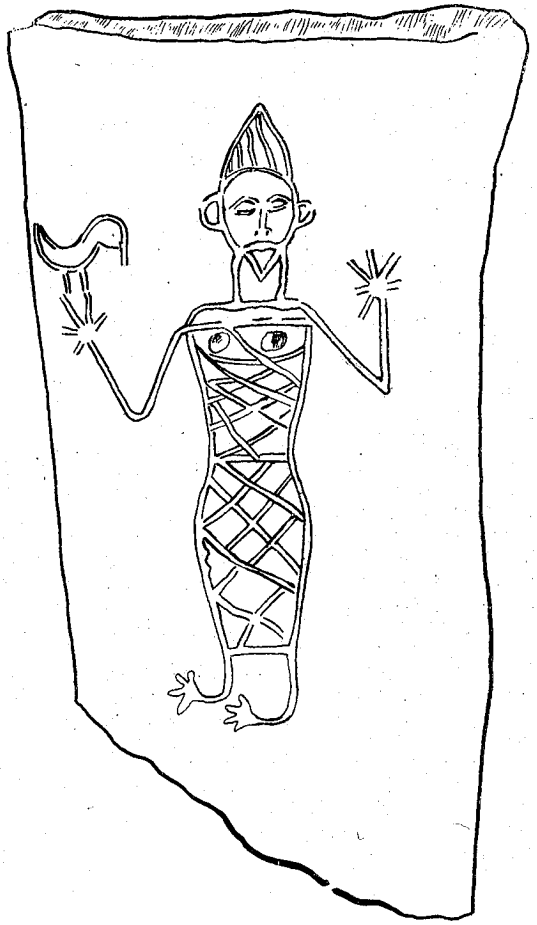

1

● *Обр. 1. Графична рисунка на изображението върху керемидата от Мадара (по Н. Фетих).* ***Fig. 1. Dessin de la représentation sur la tuile de Madara (d'après N. Fetich)***

Изображението представя мъж в цял ръст, насреща (вис. 20,5 см). Фигурата е несъразмерна — необичайно голяма глава, дълги ръце и неестествено къси крака от колената надолу. Тялото е сковано в тържествена поза, която се подсилва от положението на ръцете. Краката обаче са раздвижени в ход наляво. Най-умело и реалистично е предадена главата. Овалът на лицето завършва с къса заострена брада, отделена от горната му половина с хоризонталната линия на дългите мустаци, които заедно с характерния рисунък на очните орбити подсилват впечатлението за монголоидност. Най-горе се вижда конусовидна шапка или шлем, съставен от четири нееднакви сегмента. Върху

2

● *Обр. 2. Керемидата с рисунка от Мадара.* ***Fig. 2. La tuile avec le dessin de Madara***

тялото с косо пресичащи се линии е представена дълга докъм коленете дреха, пристегната в кръста с колан. Под полите на дрехата контурната линия на тялото преминава в крака с по четири пръста, с неумело подвити наляво стъпала. Безспорно най-интересният детайл по тялото са релефно моделираните гърди с диам. 6 мм, които се издават навън слабо, но достатъчно видимо (3 мм). Те са обрамчени от неправилен полукръг, разделен на две нееднакви части, чиято права линия се намира над тях и маркира горния край на дрехата. От същата линия наляво излиза ръката, върху която е кацнала птицата.[7] Силно стилизираният рисунък затруднява нейното точно видово определяне.

Датировката на мадарската рисунка може да бъде направена единствено на базата на открития с нея археологически материал, тъй като самата находка не предлага данни в това отношение. Категорично указание за датата са старобългарските знаци, врязани върху керемиди от типа на тази с рисунката.[8] Откритите в същото помещение на голямата тераса тухли с печат DVLES, считани от някои автори за доказателство в полза на античния произход на някои постройки в ранобългарските центрове,[9] не могат да послужат за датировъчен материал, след като бяха намерени в своята естествена среда — късноантичното селище край с. Войвода, Шуменско.[10] Ив. Велков не съобщава точното местонахождение на керемидата, но не може да се отмине фактът, че една от постройките в центъра на терасата се тълкува от изследвачите като прабългарски езически храм[11] и че върху някои от употребените в градежа й блокове са врязани познатите от Плиска и Преслав старобългарски знаци.[12] Приведените дотук съображения насочват датировката на паметника най-общо към IX—X в. В тези приблизителни хронологически граници техническите и стилови особености на изображението намират своето обяснение и подкрепят предложената датировка. Така напр. графичната техника, в която е изпълнена рисунката, е добре позната от сродни паметници, открити в района около Мадара. Тя е характерна особеност на многобройните изображения, врязани върху керемиди, камъни и тухли от Плиска и Преслав, датирани от това време. По-ограничено е разпространението на моделирането с глина върху плоска повърхност, но и тази техника е засвидетелствувана при украса на старобългарски глинени съдове.[13] Нашата рисунка обаче остава без точна аналогия по отношение на иконографията си и някои специфични детайли — моделираните гърди и птицата. Тъкмо тази изолация възпрепятствува в най-голяма степен изясняването на нейното съдържание. Затова пък близостта на представения тук етнически тип с подобни изображения от езическия период на Първото българско царство е безспорна. Още Н. Мавродинов е привлякъл широк кръг от паметници: човешки изображения по аварски метални токи и апликации, мъжки глави върху кончета-амулети от Ловеч, Видин, а напоследък и от Враца, конника от кана № 2 на съкровището от Наги сент Миклош, някои изображения по сандъка от Терачина и

т. нар. Преславски конник.[14] Към тях трябва да бъдат прибавени две мъжки глави — графитни изображения от Плиска, чието сходство с мадарското изображение е отбелязано още при обнародването им,[15] както и две мъжки глави върху кръгли метални пандантиви от Преслав.[16] Особено важна е връзката на нашия паметник с раннотюркските каменни изваяния от Южен Сибир, Монголия,[17] Източен Туркестан[18] и Семиречието[19]. Приведените аналогии потвърждават източния етнически тип на представеното върху керемидата лице и в същото време позволяват датировката на находката да бъде стеснена в границите на IX в. и по-точно в неговата първа половина, когато е най-активният период от живота на средновековна езическа Мадара. Що се отнася до неговата точна народностна принадлежност, всички белези го определят като изображение на прабългарин.

В интерес на по-нататъшното изложение трябва да обърнем внимание на три характерни детайла. На първо място — ръцете. Тяхното положение — свити в лактите, вдигнати встрани от тялото с разперени към зрителя длани, има по всяка вероятност някаква връзка с вътрешното съдържание на представената сцена. Дали се касае за ритуален жест или за движение на ръцете по време на танц или обред и игра едновременно, е трудно да се каже с положителност. На второ място — релефно моделираните гърди. Съзнателното им представяне е вън от всякакво съмнение и на пръв поглед би могло да се допусне, че върху керемидата е врязан образът на Анахита с нейния атрибут—птицата. При наличието на подчертано мъжки белези обаче — брада и мустаци, — изглежда, се касае за мъжки гръдни зърна. В такъв случай разделената на две части полуокръжност, която ги огражда, може би отбелязва очертанията на гръдните мускули, т. е. авторът внушава у зрителя представа за дълбоко отворена отпред дреха, или пък са показани защитни нагръдници от кожа или метал. Тази необичайна за раннобългарските художествени паметници особеност е засвидетелствувана с няколко примера сред тюркските каменни изваяния. Една група скулптури от времето на тюркския каганат в Тува представят голи до кръста мъжки фигури с релефно оформени гръдни зърна.[20] Подобни паметници са известни и от района на Семиречието и някои от тях действително изобразяват жени, но точно в тези случаи не се наблюдават типичните мъжки атрибути: брада, мустаци, колан и оръжие.[21] Твърде отдалечени по място, приведените аналогии още веднъж потвърждават всепризнатия факт, че в епохата на Великото преселение на народите на огромните територии в Азия и Европа се разпространяват едни и същи типове оръжие, вещи, снаряжение и художествени моди.[22] Ще напомним, че именно с живата номадска традиция се обясняват и някои особености в реалиите на един монументален художествен паметник като Мадарския скален релеф.[23] Впрочем сходството между нашата рисунка и тюркската каменна пластика се потвърждава и по други пътища — за това ще стане дума по-долу. И все пак направените дотук уточнявания по повод някои особености на рисунката не предлагат нищо за изясняване на съдържанието ѝ. В тази насока би могло да се направи крачка напред само ако се осветли семантиката на третия характерен детайл — птицата. Тълкуването на символиката на птицата въобще е огромна задача и излиза вън от рамките на настоящата работа. Тук ще бъде взето под внимание разпространението на този образ само през втората половина на I хил. на н. е. сред тюркоезичните народи и техните наследници, запазили до най-ново време редица обичаи и вярвания с древен произход.

1. Неангажираното допускане на Н. Мавродинов, че с някои свои белези мадарската рисунка напомня изображенията на персийската богиня Анахита, не може да бъде защитавано, тъй като мъжката принадлежност на фигурата не подлежи на съмнение.

2. Ловът със соколи, подробности за който могат да се намерят у класиците на персийската литература[24] и дори в текста на един от надгробните орхонски надписи,[25] е широко разпространен и обичан способ на ловуване сред източните народи. Би могло да се допусне, че върху керемидата от Мадара е представен ловец със своя обучен ловен сокол. Ако се съди обаче по данните, които предоставят художествените паметници, този лов се е извършвал винаги на кон. Тъкмо така е представен един ловец върху блюдо от времето на Сасанидите[26] и по стените на метална чаша от Южен Сибир[27]. Подобна е иконографията на ловците със соколи върху металически апликации, открити в Прикамието и Западен Сибир[28]. На коне яздят и ловците, гравирани върху две бронзови печатчета от Преслав.[29]

3. Мотивът за птицата, гмуркаща се във водите на световния океан, за да сътвори от

късче глина земята, принадлежи към общочовешките сюжети. У много племена и народи, като се почне от мезолита до ново време, е установен култ към водоплаващите птици.[30] По мнение на някои изследвачи серията обици с изображение на птици, открити на територията на Волжска България и датирани след X в., са свързани с подобен култ.[31] Почитането на божества с птичи образ е установено по археологически път още в таштикския период от историята на Южен Сибир (I в. пр. н. е. — IV в.).[32] Култът към водоплаващите птици, заедно с този на орела, е засвидетелствуван многократно сред сибирски народи по етнографски път до най-ново време.[33]

На базата на тези примери съществува възможност да се предположи, че мадарската рисунка представя служител на култа към божеството-птица или антропоморфния образ на това божество с неговия атрибут. За съжаление нито едно от двете решения не може да бъде подкрепено с основателни доводи. Наистина от Преслав произхождат две лети бронзови фигурки на птици с кръгъл отвор на главата за окачване, които несъмнено са свързани с някакви езически представи.[34] Дали се касае за изображения на божества, техни атрибути или просто амулети, засега е трудно да се отговори с положителност.

4. Известно е, че родовите тамги у тюркските народи често пъти предават в стилизиран вид силуета на родовото животно-тотем, понякога птица. Наред с ценните сведения на старите автори[35] известни са и автентични паметници с родови тамги.[36] Стилизацията е доведена понякога до неузнаваемост и това се отнася особено до птиците.[37] Впрочем и птицата от нашата рисунка е твърде схематизирана, но при пълната липса на преки доказателства и аналогии твърдението, че се касае за изображение на родов знак, трудно може да бъде защитавано. Близък до положението на нашата птица е образът на орел, гравиран до главата на пешия воин от една сцена върху блок от крепостната стена в Преслав.[38] Той обаче се тълкува с основание като отличителен знак подобно на знака до главата на конника от същата композиция.[39] По всяка вероятност орелът уточнява етническата принадлежност на този воин, особено като се вземат пред вид сведенията за популярността на орела във византийската хералдика.[40]

5. Религията на древните тюркски и угорски народи, съставена от вярвания в невидими антропоморфни и зооморфни духове и известна под името шаманство, е почти непозната, ако не се смятат оскъдните сведения в писмените извори.[41] Нейният първоначален облик не ще да е бил различен от шаманските вярвания на съвременните сибирски езически народи, богато документирани по етнографски път. Възникнало на базата на древни родови култове, шаманството запазва и развива традициите на множество култове към животни, в това число птици, които не само участвуват в шаманските свещенодействия, но се обграждат с почитта на прародители. Например евенките и кетите считат за предци на шаманите някои водоплаващи птици.[42] При извършване на ритуални действия, баяния и гадания (т. нар. камлание) шаманът преодолява труднодостъпни места по пътя на царството на духовете с помощта на птица, като подражава нейния крясък.[43] Когато получи нов тъпан, шаманът е задължен да го покаже на своя върховен дух-покровител (кан Кудай, Ерлик), и „изминава" пътя до неговото жилище също качен на птица.[44] Много често върху най-важния шаманов култов предмет — тъпана или върху дрехата на шамана се рисуват и окачват изображения на птица, а когато прамайката на шамана е птица, неговият плащ наподобява пера и криле.[45] Шаманът има свои зооморфни духове-помощници, между които за най-предани се смятат птиците (патица, лебед, врана) и от чиято помощ той се ползува най-често при лекуване, гадаене и прорицания.[46] Така при лечителни обреди духът на болестта се изтръгва от тялото на болния от птица, която го отнася и спуска в бездната.[47] Почитането на птицата е доведено до такава степен, че в някои случаи тя се отъждествява с видимия образ на шаманската душа.[48]

Шаманските вярвания сред тюркоезичните и монголоезичните народи в Сибир са познати не само по етнографски описания. Според данни от археологически проучвания те са били практикувани още в таштикската епоха. Особено любопитно в случая е това, че за доказателство се използуват откритите в гробове бронзови фигурки на птици с подвижна долна човка, която шаманът ще е задвижвал незабелязано за зрителите с конец, прокаран през кухината на фигурката, имитирайки по този начин заповедите или прорицанията на своя зооморфен дух-помощник.[49] Като се има пред вид местонаходището на мадарската рисунка — в духовния център

на езическа България, — твърде естествено би било да приемем, че върху керемидата е представен шаман в момент на свещенодействие, в дясната ръка на когото е изобразен неговият главен дух-помощник или зооморфен двойник на душата му.

Към сведенията за шаманство у прабългарите, събрани и обнародвани през 30-те години[50], напоследък В. Бешевлиев прибави извънредно важната догадка, че зад името на известния от събитията през VIII в. български владетел Паган, засвидетелствувано у Никифор под формата Кампаган (Καμπαγανον),[51] се крие не само човек от административната върхушка, но преди всичко една духовна особа. Първата част от името, която изследвачите четяха досега като погрешна форма на титлата на българските владетели, в същност е предадена от летописеца правилно и се отнася до неговата духовна длъжност — кам, т. е. шаман.[52] Това безспорно указание за съществуване на шаманство у прабългарите остава обаче без пряко отношение към нашата находка. Трудно е да се обясни, ако тук действително е изобразен шаман, защо отсъствува неговият най-характерен атрибут — шаманският тъпан, свързан не само със сложни представи за света и населяващите го невидими сили,[53] но и с най-необходимите потреби на шаманския обряд. Откритите в Сибир металически изображения на шамани представят не цели фигури, а само глави на мъже с характерни „рогати" шапки, които могат да бъдат сближени с мадарската рисунка само по сходството на етническия си тип.[54] Главата от нашата рисунка е предадена много реалистично и с нищо не напомня обичайните ритуални маски, изобразяващи животните, в които се превъплътява шаманът.[55] И най-после — символиката на птицата има още един аспект.

6. Известно е по редица етнографски примери, че в представите на някои сибирски народи една от душите на починалия се превръща в птица и за измолване на милост към живите в нейна чест до една година от смъртта се извършват възпоменателни угощения и обреди.[56] Както свидетелствуват някои надгробни надписи от Монголия, тази представа не е била чужда и на древните тюрки. В големия възпоменателен надпис на Кюл-тегин смъртта на баща му, на чичо му и неговата собствена е отбелязана с думата „отлетя", т. е. умря („Кюл-тегин отлетя в годината на овцата, в седемнадесетия ден, в деветия месец").[57] Това недвусмислено указание за превръщането на душата в птица след смъртта се потвърждава и от няколко паметника на тюркската каменна пластика и на първо място от статуята на самия Кюл-тегин, открита в развалините на построения след смъртта му храмов комплекс. Върху шапката му е представена релефно птица.[58] Подобно изображение се вижда и върху надгробната плоча на Текеш от Монголия. В горния десен ъгъл на плочата, между рунния възпоменателен надпис и родовата тамга на покойника — стилизирана фигура на планински козел — е представена птица, по всяка вероятност сокол.[59] Съветският учен Л. Р. Кызласов смята, че соколът символизира душата на починалия Текеш.[60] Същият автор твърди, че именно в тази насока трябва да се тълкува и семантиката на птиците, съпровождащи изображенията на няколко знатни покойници от Семиречието (обр. 3).[61] Подобни паметници не са известни от други райони на тюркския каганат.[62]

● *Обр. 3. Каменни изваяния с птици от Семиречието (по Я. А. Шер).* ***Fig. 3. Sculptures d'oiseaux en pierre du Semirečie (d'après J. A. Šer)***

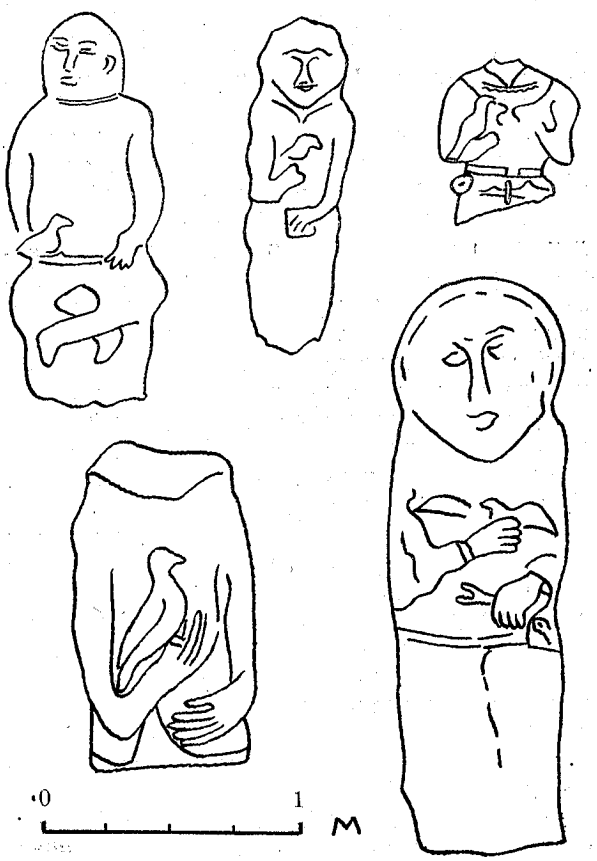

3

Сходството между каменните изваяния от Семиречието и мадарската рисунка е явно от пръв поглед и не се нуждае от сравнителни описания. И ако това е безспорно по отношение на иконографията, нямаме основания да отхвърляме близостта им и по отношение на символиката на птицата. В такъв случай последното, по наше мнение най-достоверно решение за съдържанието на мадарската рисунка може да бъде формулирано така: върху керемидата е представена фигурата на покойник със символичния образ на отлитащата от тялото душа.

Налагат се обаче няколко въпроса, чийто отговор не може да бъде отминат без внимание. На първо място — възможна ли е връзката между монументален художествен паметник и едно свободно умалено подражание? Практиката да се копират официални, широкоизвестни художествени паметници има традиции в културната история на много народи, тя е засвидетелствувана и по нашите земи през интересуващия ни период. Достатъчно е да споменем рисунките на конници върху блокове от крепостните стени в Плиска и Преслав, които в миниатюрен вид повтарят иконографията на Мадарския конник.[63] Може би такава връзка съществува и между посочените по-горе изображения на ловци със соколи по метални съдове и печатчетата от Преслав с подобен сюжет. Има основания да се допусне, че нашата рисунка може да бъде копие на статуя от типа на семиреченските — точното спазване на схемата и пропорциите едва ли е случайно. Тази връзка се нуждае от потвърждаване по исторически път — за това ще стане дума по-долу.

На второ място, ако действително се касае за култово изображение, може ли да се приеме, че отвлечените представи за душата са били познати на неукия тухлар-автор. Ние едва ли ще узнаем истинския й автор, но който и да е бил той рисунката е врязана много уверено и с познаване иконографията на подобни изображения. Бъдещите проучвания ще покажат дали не се касае за масово производство.

На трето място, намира ли едно подобно твърдение подкрепа в данните, които предлагат прабългарските некрополи и надгробни надписи. Веднага трябва да се каже, че надписите не съдържат подобни сведения. Съставени под формата на лаконични некролози, те съобщават само името, титлата на починалия, обстоятелствата на смъртта и понякога родовата принадлежност.[64] Данни за култ към душата или за нейното превъплъщение в птица засега не предлагат и разкопките на некрополите. В някои гробове от некропола при Нови Пазар са открити кости на птици, поставени обаче не като символ, а като храна на покойника.[65] Подобна е картината и при ямните погребения в ареала на салтовската култура по Дон [66] и Волга.[67] При погребенията с трупополагане в двуобредните езически некрополи в Североизточна България се наблюдава стремеж да се обезвреди духът на мъртвия с различни средства: полагане в свито положение, отрязване на ходилата, натрупване на камъни върху гроба.[68] Погребенията с трупополагане обаче не са единственият източник за погребалните обичаи на прабългарите. Напоследък в археологическата литература категорично се заговори за втора група прабългарски племена, практикуващи обряда на трупоизгарянето, засвидетелствуван у нас с трупоизгаряния в Североизточна България, в това число и известното погребение с кон от могила XXXIII в Плиска.[69] Този собствено тюркски погребален обряд още веднъж потвърждава и обяснява произхода на някои явления в живота на младата българска държава и по-точно наличието на тюркска военно-административна титулатура, летоброене, култ на Тангра. Може би заедно с тези традиции е била донесена южно от Дунава и представата за душата-птица. Не е безинтересно да се напомни, че първоначалните родови владения на най-старата българска династия Дуло, по произход собствено тюркска, са се намирали в района на Семиречието, където са открити каменните статуи с птици.[70] Тъй като у нас досега не са открити надгробни статуи, подобни на раннотюркските,[71] изглежда, че традицията на монументалната скулптура не е получила развитие по нашите земи, а е била заменена с портативни изображения от типа и размерите на мадарската рисунка, които без съмнение са отглас, преживелица на тази традиция.[72] Сведения за подобни изображения се съдържат в описанията на двама пътешественици от XIII в. Гийом Рубрук съобщава, че монголите изработвали фигурки на своите мъртвци от плът и кече, а според Плано Карпини по този начин били направени и техните идоли.[73] Преживелица на същия обичай е засвидетелствувана по етнографски път у казахи, киргизи, якути.[74] Тези кукли са играли ролята на домашни божества, пряко свързани с култа към прадедите.

Досега у нас не е известен друг паметник,

сходен на мадарската рисунка, който би разкъсал нейната изолация и би потвърдил изказаното предположение. По тази причина бяхме принудени да прибягваме до примери, отдалечени по време и местонахождение. Впрочем броят на подобни изображения дори в тюркската каменна пластика е силно ограничен. Като изключим статуята на Кюл-тегин и плочата на Текеш в Семиречието, изваянията с птици съставят съвсем незначителен процент — от всичко 145 обнародвани — едва 5 броя. Но дори в този случай последното решение за съдържанието на нашата рисунка засега не може да излезе от рамките на хипотезата. Целта на настоящата работа беше по-скоро да напомним за съществуването на изображението върху мадарската керемида и да поставим някои въпроси, свързани с по-нататъшната работа около неговото окончателно изясняване.

[1] G. Feher. Les monuments de la culture protobulgare et leurs relations hongroises. — AH, VII, 1931, p. 123, fig. 77.

[2] Ив. Велков. Разкопки в Мадара (1924—1928). — В: Мадара. I. С., 1934, с. 123.

[3] N. Fettich. Die Metallkunst der landnehmenden Ungarn. Budapest. 1937. tabl. CVIII 5.

[4] N. Mavrodinov. Le trésore protobulgare de Nagyszentmiklós. — AH, XXIX, 1943, p. 112, fig. 68.

[5] Съхранява се в Средновековния отдел на Археологическия музей — София, Инв. № 2582.

[6] Р. Попов. Допълнителни проучвания върху басейна в Мадара. — В: Мадара. I. С., 1934, с. 215—216, обр. 190, 193—195; Материали от разкопките през 1934/35 г. — В: Мадара. II. С., 1936, с. 36 и сл., обр. 50, 51 5,6; Г. Фехер. Разкопки в местността Кирика над с. Калугерица. — В: Мадара. II. С., 1936, с. 138 и сл., обр. 181.

[7] Срв. З. Радонов. Два средновековни паметника от Пернишко. — Археология, V, 1963, кн. 2, с. 58. Авторът смята, че пръстите на лявата ръка не са 5, а 6 (в същност палецът е означен с две черти), и привлича за сравнение две тюркски каменни изваяния от Тува, като допуска, че се касае за „някакво странно поверие у тюрките". В действителност левите ръце и на двете статуи са с по 5 пръста. Авторът се е подвел по неясните фотографии, където долната част от предпазителя на сабята се намира непосредствено до малкия пръст на лявата ръка и създава илюзия за шести пръст. Срв. А. Д. Грач. Древнетюркские изваяния Тувы. М., 1961, обр. 2, 79, и табл. I_1, II_{44}.

[8] Р. Попов. Допълнителни проучвания върху басейна в Мадара. . ., обр. 193_6, 195; Материали от разкопките през 1934/35 г. . ., обр. $50_в$, 51_{1-6}; Г. Фехер. Писмени паметници на прабългарите в Мадара.— В: Мадара. I. С., 1934, обр. 273_{33}, $275_{40б}$, 277_{52}, 280_{69} 281_{72}; Разкопки в местността Кирика над с. Калугерица. . ., табл. $I_{3,5,5а,6}$.

[9] Ст. Михайлов. За произхода на античните материали от Плиска. — Археология, II, 1960, кн. 1, с. 17—18.

[10] П. Гатев. XV национална археологическа конференция. — Археология, XII, 1970, кн. 3, с. 79—80; В. Вълкова, Нешева, В. Божилова. XVI национална археологическа конференция. — Археология, XIII, 1971, кн. 3, с. 78.

[11] Ив. Велков. Цит. съч., с. 109; Ст. Михайлов. Дворцовата църква в Плиска. — ИАИ, XX, 1955, с. 242; Кр. Миятев. Архитектурата в средновековна България. С., 1965, с. 74, обр. 74 Б.

[12] Ив. Велков. Цит. съч., с. 108; Г. Фехер. Писмени паметници на прабългарите в Мадара. . . обр. 268—271.

[13] Кр. Миятев. Кръглата църква в Преслав. С., 1932, с. 175, обр. 278_1; Л. Дончева-Петкова. Средновековни съдове с животински и човешки изображения. — Музеи и паметници на културата, X, 1970, кн. 2, с. 17—19; Т. Тотев. Археологически музей Преслав. С., 1969, обр. 73.

[14] N. Mavrodinov. Op. cit., p. 112-115. За амулета от Враца вж. С. Георгиева, Д. Бучински. Старото златарство във Враца. С., 1959, табл. XXX[13].

[15] Ст. Станчев. Разкопки и новооткрити материали в Плиска през 1948 г. — ИАИ, XX, 1955, с. 209—210, обр. 27.

[16] Н. Мавродинов. Старобългарското изкуство. С., 1959, обр. 262-263; Т. Тотев. За образите върху три медни печата от Преслав. — ИНМВ, VI, 1970, с. 202, обр. 3, 4.

[17] Л. А. Евтюхова. Каменные изваяния Южной Сибири и Монголии. — МИА СССР, 24, 1947; К. В. Вяткина. Археологические памятники в Монгольской народной республике. — СЭ, 1951, кн. 1, с. 93 и сл.; А. Д. Грач. Цит. съч., табл. I, II; С.С. Сорокин. Древние каменные изваяния Южного Алтая. — СА, 1968, кн. 1, с. 260-262, обр. 2_1; Л. Р. Кызласов. История Тувы в средние века. М., 1969, обр. 2,3.

[18] Р. Ф. Итс. О каменных изваяниях в Синцзяне. — СЭ, 1958, кн. 2, с. 100-103, обр. 1-5.

[19] Я. А. Шер. Каменные изваяния Семиречья М., 1968.

[20] Л. А. Евтюхова. Цит. съч., № 37, 39, 41, 50, 51.

[21] Я. А. Шер. Цит. съч., табл. $XXV_{122,123}$, $XXVI_{124-127}$, XXVII_{134}, $XXIX_{144,145}$. При някои статуи на жени наличието на гърди, напомнящи мъжки гръдни зърна, се обяснява с култа към девицата, която според легендата от съчетаването с вълк дала началото на тюркските народи. Срв. М. П. Грязнов. Минусинские каменные баби в связи с некоторыми новыми материалами. — СА, XII, 1950, с. 154-155.

[22] А. К. Амброз. Проблемы раннесредневековой хронологии Восточной Европы. — СА, 1971, кн. 2. с. 97; А. П. Смирнов. Л. Р. Кызласов. История Тувы в средние века. М., 1967. — СА, 1971, кн. 1, с. 301.

[23] Ст. Станчев. Реалиите върху релефа на Мадарския конник. — В: Мадарският конник. С., 1956, с. 198-199.

[24] Рашид-ад-Дин. Сборник летописей. I, кн. 1. М.—Л. 1952, с. 88, бел. 4; Фирдоуси. Шах-наме. II. М., 1960, с. 293; Кабус-наме. Перевод, статья и примечания Е. Э. Бертельса. М., 1953, с. 79.

[25] С. Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. М.—Л., 1959, с. 95.

[26] Я. И. Смирнов. Восточное серебро. Атлас древней серебряной и золотой посуды восточного происхождения. СПб, 1909, табл. LXXXVII_{157}.

[27] М. П. Грязнов. Древнейшие памятники героического эпоса народов Южной Сибири. — Археологический сборник. 3. Л., 1961, с. 18, обр. 6.

[28] В. Ю. Лещенко. Бляхи с охотничьими сценами из Поволжья. — СА, 1970, кн, 3, с. 136—148.

[29] Т. Тотев. Метални печатчета с образи на животни от Преслав. — В: Сб. Преслав. I. С., 1968, с. 177—178, обр. 8—10; T. Totev. Sur un groupe d'objets découverts à Preslav à représentations et marques. — Byzantinobulgarica, III, 1970, p. 144—145, fig. 13, 14.

[30] А. П. Окладников. Петроглифы Нижнего Амура. Л., 1971, с. 95—97.

[31] А. П. Смирнов. Волжские булгары. М., 1951, с. 156—157; Т. А. Хлебникова. Еще одна находка болгарских ювелирных изделий. — СА, 1963, кн. 1, с. 307, обр. $1_{3,4}$; В. П. Левашова. О сходстве височных украшений волжских болгар с великоморавскими. — В: Древности Восточной Европы. М., 1969. с. 130.

[32] Л. Р. Кызласов. Таштыкская эпоха в истории Хакасско-Минусинской котловины. М., 1960. с. 95, 167.

[33] Л. Я. Щернберг. Культ орла у сибирских народов. — СбМАЭ, т. V, вып. 2, Л., 1925 (цит. по: Л. Р. Кызласов. Таштыкская эпоха. . ., с. 144—145); М. Г. Рабинович. Боевые кличи — „ураны". — В: История, археология и этнография Средней Азии. М., 1968, с. 302—303, бел. 14.

[34] Н. Мавродинов. Цит. съч., с. 226, обр. 264; Т. Тотев. Археологически музей Преслав. . ., с. 170, № 81.

[35] Рашид-ад-Дин. Цит. съч., с. 87 и бел. 1, 88; А. Н. Кононов. Родословная туркмен. Сочинение Абу-л-Гази хана хивинского. М.—Л., 1958, с. 53—54, 94—95 и бел. 111—114.

[36] А. Д. Грач. Петроглифы Тувы. Проблема датировки и интерпретации, этнографические традиции. — СбМАЭ, XVII, 1957, обр. 15, 16 и цит. лит.

[37] С. В. Киселев. Древняя история Южной Сибири. М., 1951, с. 462, табл. XXXVIII_{15}; Л. Р. Кызласов. Таштыкская эпоха. . ., обр. 54; Ст. Станчев, Ст. Иванов. Некрополът до Нови Пазар. С., 1958, с. 92—93, обр. 26; Б. Ю. Симченко. Тамги народов Сибири XVII века. М., 1965, с. 160, табл. 106.

[38] Й. Господинов. Нов старобългарски конник. — СпБАН, кн. LVIII, с. 214—215, обр. 1.

[39] Л. Огненова. Рисунки на конници върху вътрешната крепост на Преслав. — РП, IV, 1950, с. 203.

[40] A. Soloviev. Les emblèmes héraldiques de Byzance et les Slaves. — Seminarium Kondacovianum VII. Prague, 1935, p. 119—164. За символиката на орела вж. Г. К. Вагнер. Скульптура древней Руси. М., 1969, с. 282—283; Н. П. Кондаков. Очерки и заметки по истории средневекового искусства и культуры. Прага, 1929, с. 116—118.

[41] М. И. Артамонов. История хазар. Л., 1962. с. 81; Л. Н. Гумилев. Древние тюрки. М., 1967. с. 76 и сл.; Хунну. М., 1960, с. 339 и сл.; A. Kollantz. Der Schamanismus der Awaren. — Paleologia, vol. IV, № 3/4, Osaka, 1955. Последната работа ни беше недостъпна.

[42] А. Ф. Анисимов. Религия эвенков. М., 1958, с. 138; В. В. Иванов, В. Н. Топоров. Коментарий к описанию кетской мифологии. — В: Кетский сборник. М., 1969, с. 162.

[43] Л. Р. Кызласов. Таштыкская эпоха. . ., с. 95 и цит. лит.

[44] Н. П. Дыренкова. Материалы по шаманству у телеутов. — СбМАЭ, X, 1949, с. 181—183; С. В. Иванов. К вопросу о значении изображений на старинных предметах культа у народов Саяно-Алтайского нагорья. — СбМАЭ, XVI, 1955, с. 195, 214.

[45] А. Ф. Анисимов. Цит. съч., обр. 12, 13, 15, 16, 18_2, $22_{1,2,4,5}$.

[46] В. Н. Васильев. Изображения долгано-якутских духов как атрибуты шаманства. — Живая старина, XVIII, 1909, кн. 70—71, вып. II—III, с. 277 и сл., обр. 13—16; А. А. Попов. Получение „шаманского дара" у вилюйских якутов. — ТИЭ, н. с., II, 1947, с. 290; В. Богораз. К психологии шаманства у народов Северовосточной Азии. — Этнографическое обозрение, XXII, 1910, кн. LXXXIV—LXXXV, № 1—2, с. 27; А. Ф. Анисимов. Цит. съч., с. 128; С. В. Иванов. К семантике изображений на старинных бурятских онгонов. — СбМАЭ, XVII, 1957, с. 130, обр. $23_{1,2}$.

[47] А. Ф. Анисимов. Цит. съч., с. 211.

[48] А. А. Попов. Цит. съч. А. Ф. Анисимов. Цит. съч., с. 136—141, обр. 7, 8.

[49] С. В. Киселев. Цит. съч., с. 444; Л. Р. Кызласов. Таштыкская эпоха. . ., с. 95—96, обр. $33_{8,9}$.

[50] В. Бешевлиев. Вярата на първобългарите. — ГСУ ИФФ, XXXV, 1938—1939, с. 37—40.

[51] Срв. Извори за българската история. VI. С., 1960, с. 305.

[52] V. Beševliev. Die Feldzüge des Keisers Konstantin gegen die Bulgarien. — Etudes balkaniques, 1971, 3, p. 11 и бел. 32. Срв. за етимологията на думата: М. Фасмер. Этимологический словарь русского языка. II. М., 1967, с. 172, 175; С. И. Токарев. Религия в истории народов мира. М., 1965, с. 186.

[53] Д. Банзаров. Черная вера или шаманство у монголов. — В: Собрание сочинений. М., 1955, с. 87; А. Ф. Анисимов. Цит. съч., с. 152—154.

[54] А. П. Окладников. Древние шаманские изображения из Восточной Сибири. — СА, X, 1948, с. 203—225. Л. А. Чиндина. Древние личины из Васюгана. — СА, 1971, кн. 4, с. 233—235, обр. 1, $2_{1-3,5,7}$.

[55] А. П. Окладников. Петроглифы Нижнего Амура. . . ., с. 93. Във връзка с животинските маски у шаманите стои може би сведението на Лиудпранд за Боян, който умеел да се превръща „от човек на вълк и на всякакъв друг звяр". Срв. Извори за българската история. VII. С., 1960, с. 323. Вж. В. Бешевлиев. Цит. съч., С. 40. Друго мнение у Ив. Дуйчев. Проучвания върху българското средновековие. — СбБАН, XLI, 1945, с. 15.

[56] В. Н. Васильев. Цит. съч., с. 280; В. Н. Чернецов. Представления о душе у обских угров. — ТИЭ, н. с., LI, 1959, с. 126 и сл.; А. Ф. Анисимов. Космологические представления у народов Севера. М., 1959, с. 82; Е. Д. Прокофьева. Представления селькупского шамана о мире (по рисункам и акварелям). — СбМАЭ, XX, 1961, с. 57; Л. Р. Кызласов. О назначении каменных изваяний изображающих людей. — СА, 1964, кн. 2, с. 35 и бел. 54; История Тувы. . ., с. 41.

[57] С. Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования. М.—Л., 1951, с. 38, 39, 43.

[58] L. Jisl. Výzkum Külteginova pamatniku Mongolsk élidove republike. — Archeologiské rozhledy, XII, 1960, 1, fig. 51.

[59] Л. Р. Кызласов. О назначении. . ., с. 34 и обр. 2; Ст. Михайлов. Бележки за една археологическа експедиция в Монголия. — Археология, VII, 1965, кн. 2, с. 74, обр. 4.

[60] Л. Р. Кызласов. О назначении. . ., с. 35; История Тувы. . ., с. 40.

[61] Л. Р. Кызласов. История Тувы. . ., с. 41; Вж. Я. А. Шер. Цит. съч., с. 26, табл. XXIII; Памятники алтайско-орхонских тюрок на Тянь-Шане. — СА, 1963, кн. 4, с. 159. Генезисът на тези представа у тюрките не е изяснен. Може би тя е възникнала в резултат на контактите им с уседналото население на Средна Азия. Върху глинените погребални камери (осуарии) от този район много често се срещат обемни или врязани изображения на птици. Срв. Ю. А. Рапопорт. Из истории религии древнего Хорезма. (Оссуарии). — Труды Хорезмской археолого-этнографической экспедиции, VI, 1971, с. 93—94.

[62] Въпросът за предназначението на тюркските каменни изваяния трябва да се счита решен. Те представят не убитите приживе от покойника врагове, както смятат някои изследвачи, а самия покойник. Срв. Л. Р. Кызласов. А. Д. Грач. Древнетюркские изваяния Тувы. — СА, 1964, кн. 1, с. 349—355; О назначении . . ., с. 27—39; По поводу одного ответа. — СА, 1965, кн. 1, с. 282—286; История Тувы. . ., с. 35 и сл.; Я. А. Шер. А. Д. Грач. Древнетюркские изваяния Тувы. — СА, 1964, кн. 1, с. 355—357.

[63] Ст. Станчев. Реалиите върху релефа на Мадарския конник. . ., с. 194 и сл.

[64] V. Beševliev. Die protobulgarischen Inschriften. Berlin, 1963, № 58—69; Ст. Михайлов. Новооткрит старобългарски надпис от Плиска. — Археология, XII, 1970, кн. 4, с. 4.

[65] Ст. Станчев, Ст. Иванов. Цит. съч., с. 23—24. Проф. Ст. Иванов допуска, че поставянето на птици в гробовете може би олицетворява определен начин на движение — летене. При наличните данни е трудно да се твърди дали това има някаква връзка с представата за душата-птица, още повече че всички птици от некропола са домашни. Откритите в гроб № 15 два орлови нокътa се тълкуват от авторите като амулети. Срв. пак там, с. 26, 186.

[66] С. А. Плетнева. От кочевий к городам. — МИА СССР, 142, 1967, с. 92.

[67] В. Ф. Геннинг, А. Х. Халиков. Ранние болгары на Волге. М., 1964, с. 22—26.

[68] Д. Ил. Димитров. Ранкеболгарские некрополи в Варненском районе. — Международный симпозиум славянской археологии, 21—28. IV. 1970 г. С., 1970, с. 16; Новооткрит раннобългарски некропол при Девня. — ИНМВ, VII (XXII), 1971, с. 61—63, 72; Двуобряден раннобългарски некропол при Варна. — В: Сб. Преслав. II (под печат).

[69] М. И. Артамонов. Етническата принадлежност и историческото значение на пастирската култура. — Археология, XI, 1969, кн. 3, с. 8.

[70] Л. Н. Гумилев. Древние тюрки, с. 201—203 и картата на с. 29.

[71] Р. Рашев. Прабългарски ли са каменните баби от Ендже. — Музеи и паметници на културата, 1972, кн. 2 (под печат).

[72] Някои автори виждат продължение на традициите на монументалната тюркска скулптура у нас в една група надгробни християнски паметници от епохата на турското робство. Срв. T. Passek, B. A. Latinin. Sur la question des „kamennye baby". — ESA, XIII, 1929, p. 300 sqq.; Ст. Михайлов. II конгрес на монголистите в Улан Батор. — Археология, XII, 1971, кн. 1, с. 72.

[73] Путешествия в восточные страны Плано Карпини и Рубрука. М., 1955, с. 28, 130.

[74] Г. Фехер. Прабългарски паметници при Мадара и принос към религията на прабългарите. — ГНБП, 1927, с. 150—151; Л. Р. Кызласов. История Тувы. . ., с. 42 и цит. в бел. 201—203 лит.

Monument protobulgare de culte de Madara

R. RAŠEV

(Résumé)

Lors des fouilles de Madara en 1924—1928 on a découvert une tuile portant incisé sur son côté bombé une figure d'homme tenant de sa main droite un oiseau. L'interprétation de cet objet donnée jusqu'à ce jour est peu convaincante. Selon l'auteur la présence de l'oiseau facilite l'interprétation de cette petite scène. Plusieurs aspects de son symbolisme sont attestés chez les anciens peuples de langue turque et leurs descendants. Voici les diverses solutions proposées par lui: 1) Le dessin représenterait la déesse Anahita (opinion émise par N. Mavrodinov); 2) La représentation d'un chasseur avec son faucon; 3) Le prêtre du culte du dieu-oiseau ou la figure anthropomorphe de ce dieu avec son attribut; 4) L'oiseau pourrait représenter une tamga du clan; 5) On a dessiné la figure d'un chaman pendant qu'il officiait avec son principal esprit-assistant et le double zoomorphe de son âme.

Ces diverses possibilités ne sont cependant appuyées par aucunes preuves pertinentes. La dernière solution — la sixième — exprime des renseignements écrits, archéologiques et ethnographiques sur le symbolisme de l'oiseau comme représentation zoomorphe de l'une des âmes du mort. Le dessin de Madara se rapproche le plus de certaines statues de pierres anciennes turques du Semirečiè (R. S. S. Kazakh). Si on tient compte de ces analogies l'interprétation la plus plausible de ce dessin et sa signification pourraient être formulées comme suit: La représentation d'un mort avec l'image symbolique de son âme qui se détache de son corps. Cette représentation qui est proprement turque doit etre liée à cet établissement protobulgare dans des sépultures à incinération qui subsistent en Bulgarie du Nord-Est et en Dobrudža parmi lesquelles aussi la fameuse sépulture avec le cheval de Pliska. Selon toute probabilité avec leur titulature militaire et administrative, leur chronologie et leur culte de Tangra au sud du Danube les Turcs ont apporté aussi l'idée de l'âme-oiseau. On doit relever que les premières propriétés de la plus ancienne dynastie bulgare — les Dulo — qui étaient d'origine turque se trouvaient dans le Semirečie, c'est la contrée oú l'on a découvert des oiseaux sculptés. Or, comme on n'ù pas trouvé jusqu'à ce jour en Bulgarie des statues semblables il est permis de supposer que la tradition de la sculpture monumentale a été remplacée ici par des représentations portatives à sujets semblables au type et avec les mêmes dimensions que le dessin de Madara. On poss de des renseignements sur des représentations semblables de Giom Rubruk et de Plano Karpina et il existe des vestiges de cette coutume dans les témoignages ethnographiques ches les Kazaks, les Kirghizes, les Yakoutes. Ils ont joué le rôle des dieux lares, liés au culte des ancêtres. Il est probable que c'était la destination du dessin sur la tuile de Madara. Naturellement cette interprétation n'est qu'une hypothèse, tant qu'on n'aura pas découvert d'autres monuments similaires.

Калъпи за отливане на сечива и украшения от с. Есеница

ГОРАНКА ТОНЧЕВА

В сбирките на Археологическия музей, Варна, се пазят пет калъпа за отливане на оръдия на труда и украшения от бронз. Те произхождат от околностите на с. Есеница, Провадийско. Тази находка е стара и обстоятелствата на намирането ѝ не са известни. По всяка вероятност калъпите са били намерени случайно и предадени в музея. Кратки бележки за находката дава В. Миков.[1]

Първият калъп е изработен от черен гранит. Той има дължина 10 см, ширина 2,8 см, и дебелина в горния край 1,5 см, а в долния — 2,5 см. В единия край е по-нисък. От всичките си страни е много добре излъскан и полиран. Долният десен ъгъл на калъпа е отчупен, инв. № I. 248 (обр. 1 *а—ж*).

Калъпът има форма на паралелепипед. На четирите му дълги плоскости са изрязани негативно форми за различни предмети.

На едната му широка и дълга плоскост е изрязана негативна форма за едната половина на куха брадвичка (келт) с размери: дължина 10 см, ширина 3 см, дебелина 1,5 см и диаметър на елипсовидната втулка — 2/1,5 см (обр. 1 *а*). От двете страни на формата долу и горе се намират по една малка кръгла дупчица, разположени диагонално една на друга. В тях се поставяли съединителните щифтове, посредством които се прикрепвали една към друга двете половини на калъпа.

Брадвичката, излята с тази форма, е била малка и стройна (обр. 1 *б*). Повърхността ѝ е разчленена с две паралелни линии, долу към острието слабо разширени, а горе съединени в арковидна форма. Около елипсовидната втулка за дръжката се намира релефен пояс, над който има украса — пояс от отвесни релефни ивици.

Подобна брадвичка, но без украса над релефния пояс около втулката е била намерена край с. Лесура, Врачански окръг.[2] Тя се отнася към края на бронзовата епоха. Подобна брадвичка е била намерена в Румъния край гр. Меджидия в околностите на селището Н. Бълческу.[3] Отнася се към края на бронзовата епоха (по Мюлер—Карпе).[4] Брадвички с подобна форма са били намерени и в басейна на р. Днепър.[5] Те се отнасят към XI—X в. пр. н. е.[6]

На другата страна на общия калъп е издълбана форма за отливане на заострената част на гвоздей с дължина 2,5 см (обр. 1 *е*). От двете страни на формата се намират две отвесни линии, които достигат до половината ѝ. Те се явяват като продължение на полукръглата вдлъбнатина, изрязана на съседната плоскост на общия калъп, в който се изливала главичката на гвоздея. По всяка вероятност тези линии са били изрязани от майстора на калъпа. С тях той предварително е нанасял на калъпа размерите на главичката на гвоздея и на неговата долна част на съседната плоскост.[7] В единия тесен край на калъпа се намира кръгла дупчица за прикрепването му с щифт към другата половина на калъпа.

Върху третата странична тясна повърхност на общия многостранен калъп е изрязана форма за половината на главичката на гвоздея. Тя е имала диаметър 3,5 см. След отливането с двата калъпа е имала кръгла форма. В десния край на формата се намира кръгла дупчица, а в другия срещуположен край — две дупчици за щифтовете, посред-

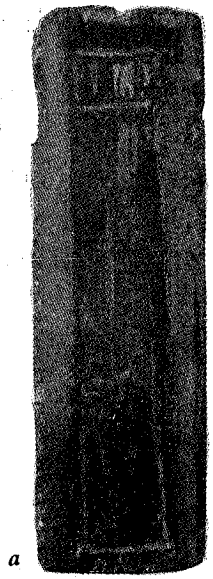

а

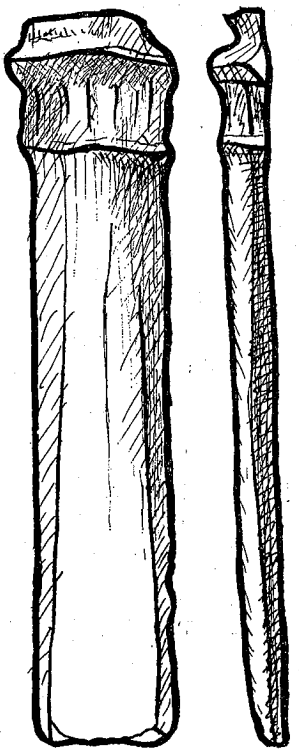

б

в

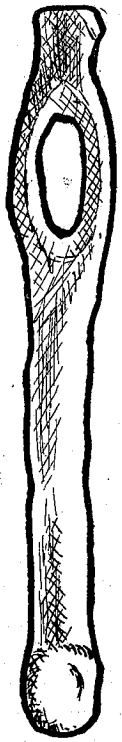

г

д

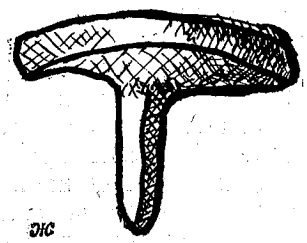

ЭНС

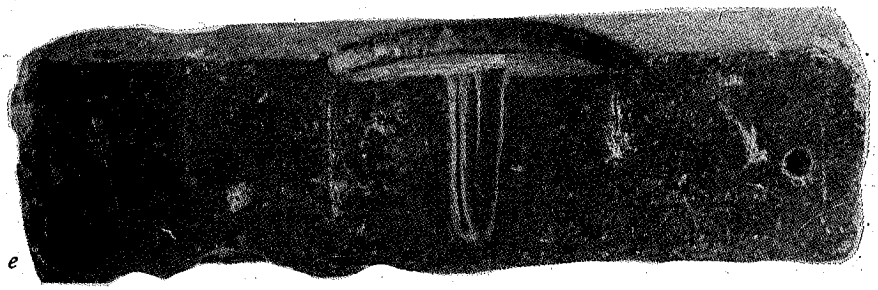

е

1

ством които се прикрепвали една към друга двете половини на калъпа (обр. 1 *д*).

Главичката и долната част на гвоздея се отливали едновременно с помощта на ъглов калъп (обр. 1 *ж*).

Калъпи за гвоздеи са били намерени край с. Върхняя Тарасовка.[8] Между калъпите от Красномаякската и I Кардашинска колективни находки също има калъпи за отливане на гвоздеи.[9]

Върху четвъртата тясна и дълга странична повърхност на общия калъп е издълбана форма за отливане на висулка.[10] Отстрани на калъпа се намират две вдлъбнатини, които достигат до ръба на калъпа. На това място калъпът е отчупен (обр. 1 *в*).

Висулката е с размери: дълж. 9,5 см, шир. 1,8 см (обр. 1 *г*). Има цилиндрична тясна втулка, която преминава в елипсовидно разширение с елипсовидно отвърстие в средата, стесняващо се в дълго цилиндрично плътно удължение, завършващо със сферичен издатък.

При изработването на общия калъп майсторът бронзолеяр се е старал да използува всички дълги повърхности на калъпа.[11]

Вторият калъп е изработен също от черен гранит. Има форма на неправилен паралелепипед и размери: дълж. 10,5 см, шир. горе 4,5 см, долу 3 см (обр. 2 *а*, *б*). В долния десен и горния ляв ъгъл има по една кръгла дупчица. Инв. № I. 249.

Върху едната му широка повърхност е изрязана форма за отливане на куха брадвичка (келт) с размери: дълж. 10 см, шир. при острието 3,5 см, диам. на втулката 2/1,8 см (обр. 2 *б*).

Брадвичката към острието се разширява, а нагоре е тясна. Лицевата ѝ повърхност е разчленена от две паралелни отвесни линии, които горе се съединяват в арковидна форма (обр. 2 *в*). Отворът на втулката за дървената дръжка в напречно сечение има елипсовидна форма. Около отвора на втулката се намира релефен пояс.

● *Обр. 1. Многостранен калъп за бронзови предмети: а) формата за отливане на брадвичка; б) рисунка на гипсовата отливка на брадвичката; в) формата за отливане на висулка; г) рисунка на гипсовата отливка на висулката; д, е) формите за отливане на гвоздей; ж) рисунка на гипсовата отливка на гвоздея.*
Fig. 1. Moule d'objets en bronze : a) forme de coulage d'une hache ; б) dessin du moulage en plâtre de la hache ; в) forme de coulage d'une pendeloque ; г) dessin du moulage en plâtre de la pendeloque ; д,е) formes de coulage d'un clous ; ж) dessin du moulage en plâtre du clou

Брадвички с подобна форма (опаката им страна) са били открити в Ойнака край Букурещ[12] (колективна находка), край гр. Констанца[13] (колективна находка от брадвички), в Улми-Литени[14] (колективна находка, която се свързва с културата Ноа). Всички тези колективни находки произхождат от територията на Румъния. Отнасят се към На A_2 (по Мюлер—Карпе). Подобни брадвички произхождат от Северното Черноморие. Отнасят се към XIII—XII в. пр. н. е.[15] Тяхното развитие продължава и по-късно — до X в. пр. н. е.[16]

Върху другата широка повърхност на общия калъп е изрязана негативна форма за отливане на брадвички. В долния десен и горния ляв ъгъл на тази форма се намират по една кръгла дупчица (обр. 2 *г*).

Брадвичката, отлята в тази форма, е имала размери: дълж. 10,5 см, шир. 2,5 см и диаметър на втулката — 2,3 см. Повърхността ѝ е украсена с тесни отвесни канелюри, които надолу към острието се загубват. Около отвора на втулката за дръжката се намира релефен пояс, украсен със слабо наклонени наляво къси релефни ръбове. Отворът на втулката е с елипсовидна форма (обр. 2 *д*).

Третият калъп е също от черен гранит. Има форма на паралелепипед с размери: дълж. 6,5 см, шир. 2,5 см и деб. 1,4 см. Върху едната му широка плоскост и върху едната му странична тясна плоскост са изрязани две форми. Отчупен е в единия тесен край. Върху едната му широка плоскост, на която е изрязана едната форма, в единия изцяло запазен край се намира кръгла дупчица за поставяне в нея щифт, посредством който се прикрепвала другата половина на калъпа (обр. 3).

На широката лицева повърхност на калъпа са изрязани леглата за отливането на долната част на пет гвоздея (от формата за петия гвоздей е запазена само половината). Долната част на гвоздеите е имала конусовидна форма и е била украсена с отвесни релефни ръбове (обр. 3 *б*).

На тясната плоскост на калъпа се намира форма за отливане на половината на главичките на гвоздеите (обр. 3 *а*).

Гвоздеите след отливането им са имали размери: диам. на главичката — 1 см, дълж. на долната част на гвоздеите — 1,5 см (обр. 3 *в*).

В края на формата на главичките на гвоздеите до ръба на общия калъп се забелязва плитка кръгла вдлъбнатина.

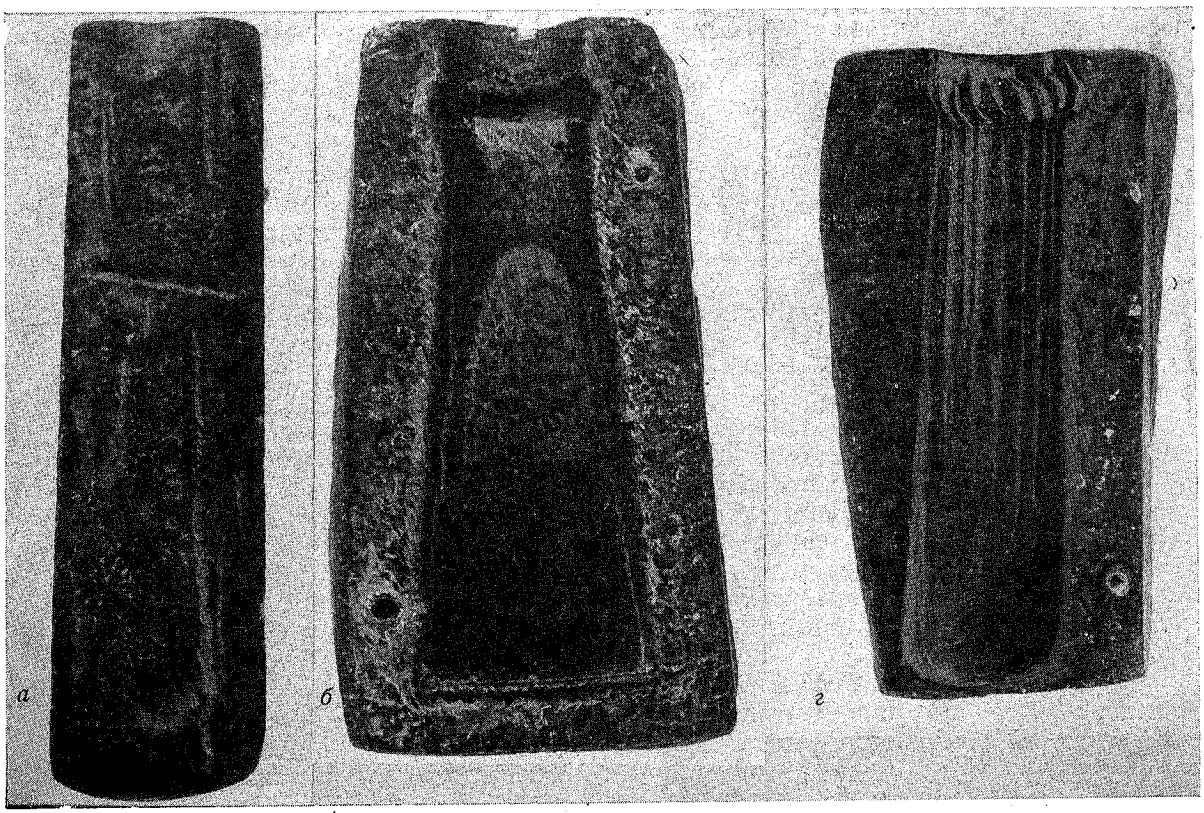

2

● *Обр. 2. Двустранен калъп за брадвички: а) тясната страна на калъпа; б) формата за отливане на брадвичка; в) рисунка на гипсовата отливка на брадвичката; г) формата за отливане на брадвичка с нажлебена повърхност; д) рисунка на гипсовита отливка на брадвичката с нажлебена повърхност.*
Fig. 2. Moule bilatéral pour haches: a) la partie étroite du moule; б) forme de coulage de la hache; в) dessin du moulage de la hache; г) forme de coulage de la hache cannelée; д) dessin du moulage en plâtre de la hache cannelée

● *Обр. 3. Калъп за гвоздеи: а) гледан отгоре; б) гледан отстрани; в) рисунка на гипсовата отливка на гвоздеите.*
Fig. 3. Moule à clous: a) vu d'en haut: б) vu de côté; b) dessin du moulage en plâtre des clous

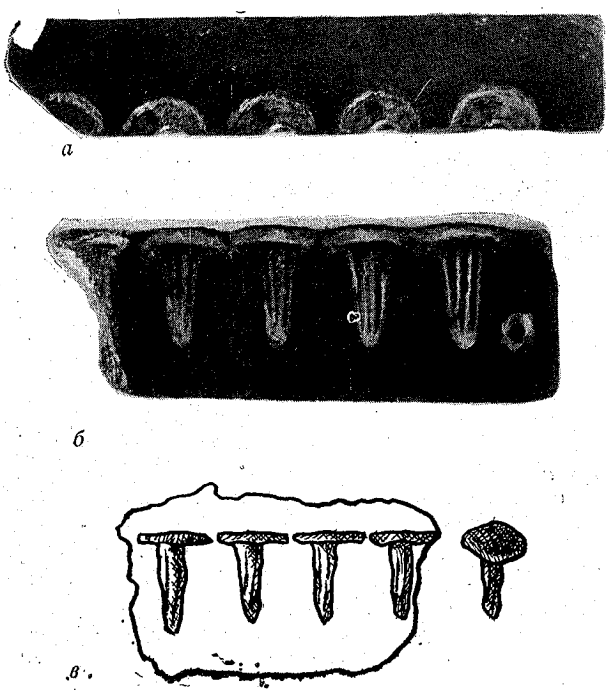

3

Четвъртият калъп е изработен от сивобял гранит с размери: дълж. 9,5 см, шир. долу 3,3 см и дебел. 1 см, инв. № I. 219 (обр. 4).

И този калъп има форма на неправилен паралелепипед. В горния и долния му край липсват части от ръба. В двата горни края на едната широка плоскост, в която е изрязан калъпът, се намира по една дупчица за поставяне щифт, посредством който се

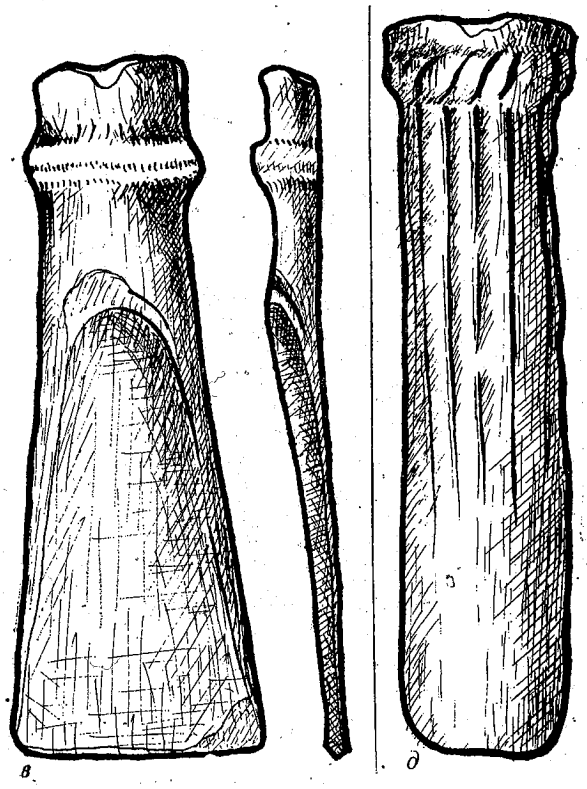

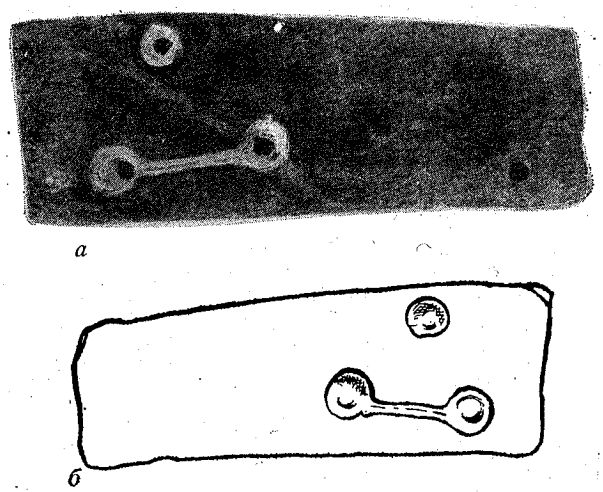

● *Обр. 4 а) калъп за висулки за шумящи игли; б) рисунка на гипсовата отливка.* ***Fig. 4 a) moule à pendeloques; б) dessin du moulage en plâtre***

прикрепвала другата половина на калъпа. Върху тази широка плоскост на калъпа са, изрязани две полусферични вдлъбнатини-свързани с каналче. До тях в края на калъпа се намира трета полусферична вдлъбнатина.

В този калъп се отливали шумящи сферични висулки за кръстовидни игли (обр. 4 *а, б*). Калъп за отливане на подобни висулки е бил намерен в Красномаякската колективна находка от калъпи за бронзови изделия. Отнася се към XII—XI в. пр. н. е.[17] Изцяло запазена игла с подобни висулки е била намерена в инвентара на погребението, открито край с. Солонец, Херсонеска област.[18] Висулки от кръстовидни игли са били намерени в Ингулската колективна находка.[19] А. М. Лесков отнася находката към XIII—XII в. пр. н. е.[20] На територията на Румъния подобна игла е била намерена в колективната находка от Улми-Литени.[21] Тази колективна находка се отнася към На A_2 (XI в. пр. н. е.).[22] Свързва се с културата Ноа.[23]

Петият калъп е изработен от сивочерен гранит. Има форма на неправилен паралелепипед, дълж. 7,5 см, запазена шир. 5,5 см. Калъпът е отчупен в единия край по диагонал, инв. № I 220.

Върху едната широка плоскост на калъпа е издълбана форма за отливане на игли. Запазена е долната част за отливане на две игли. Те имат ромбовидна форма. Надолу продължават с цилиндрична тясна част (обр. 5 *а, б*). Най-близък паралел на иглите, отливани с калъпа от Есеница, е иглата от Балени, Румъния.[24] Всички предмети от колективната находка от Балени се свързват с културата Ноа и се отнасят към XIII—XII в. пр. н. е.

Върху другата широка плоскост на калъпа са изрязани форми за три длета (?), запазени в долната си част. И трите имат различни размери: първото има запазена дължина 7 см и ширина (при запазената половина) горе 0,8 см и в отчупения край 0,4 см, второто има дължина 3 см, ширина 1,2 см, а третото има запазена ширина 0,8 см. Второто длето е било украсено с отвесни и плитки жлебове (обр. 5 *в*). Калъп за отливане на подобни длета е бил намерен в Еменската пещера.[25]

Калъпите от с. Есеница, Провадийско, са случайна находка, с която не са намерени други датиращи предмети и поради това нейната датировка е доста трудна. Сред тази

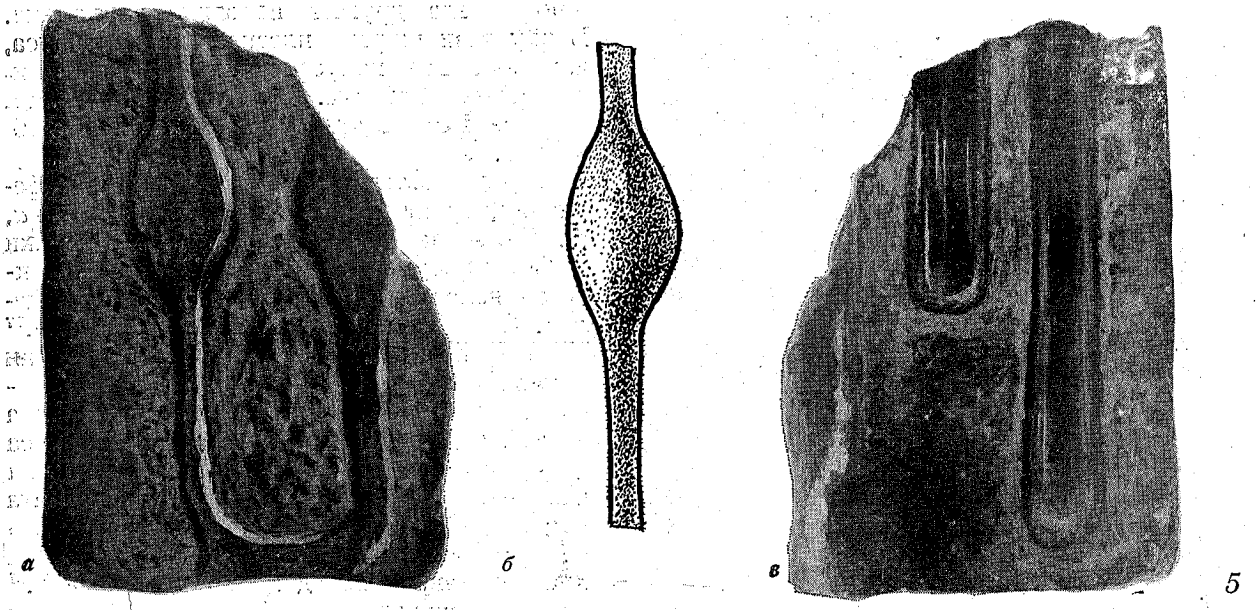

5

● *Обр. 5. Двустранен калъп за игли и длета: а) формата за отливане на игли; б) рисунка на гипсовата отливка на иглата; в) формата за отливане на длета.*
Fig. 5. Moule bilatéral à épingles et ciseaux : a) forme pour le coulage des épingles ; б) dessin du moulage en plâtre de l'épingle ; в) forme pour le coulage des ciseaux

находка калъпът за шумящи висулки за кръстовидни игли подлежи на сравнително точно датиране. Подобни игли с шумящи висулки се отнасят към XII—XI в. пр. н. е.[26]

Въз основа на датировката на този калъп и на приведените по-горе паралели колективната находка от калъпи от с. Есеница, Провадийско, би могла да се датира от XII—XI в. пр. н. е.

Кръстовидните игли с шумящи висулки са характерни за културата Ноа.[27] Доста голяма част от брадвичките, подобни на тези, изливани с калъпите от Есеница, се свързват с археологическите комплекси, принадлежащи към културата Ноа. Всичко това дава известни основания находката от с. Есеница да се свърже с културата Ноа — Кослоджень в Добруджа.

Предмети, отливани с подобни калъпи, са били открити главно в причерноморските области на Румъния и СССР и вероятно произхождат от един център за производство на бронзови предмети. По всяка вероятност днешните Добруджа и Североизточна България също са били включени в границите на този причерноморски бронзолеярски център. Разбира се, по-нататъшните системни разкопки ще потвърдят или ще отхвърлят изказаните по-горе предположения.

[1] В. Миков. Предисторически селища и находки в България. С., 1933. с. 100.

[2] Б. Николов. Колективна находка от края на бронзовата епоха от с. Лесура, Врачански окръг.— Археология, 1966, кн. 3, с. 49—50, обр. 2 б.

[3] A. Aricescu. Depozitele de bronzuri din Dobrogea.— SCIV, 1965, 1, p. 21, fig. 3_1

[4] H. Müller — Karpe. Beiträge zur Chronologie der Urnenfelderzeit nördlich und südlich der Alpen. Berlin, 1959, p. 144—288.

[5] А. И. Тереножкин. Предскифский период на Днестровском правобережье. Киев, 1961, с. 122, обр. $84_{7,8}$, $125_{85,3,8}$.

[6] И. Н. Шарафутдинова. Литейние матрици на поселениях эпохи поздней бронзы в нижнем Приднепровье. — КСИА, Киев, X, 1960, с. 60, обр. 1_3.

[7] И. Т. Черняков. Техника изготовления литейных форм и металлических изделий в Северном Причерноморье в эпоху поздней бронзы юга Европейской части СССР. Киев, 1967. с. 181.

[8] И. Н. Шарафутдинова. Цит. съч., с. 61, обр. 1,2

[9] О. А. Кривцова-Гракова. Степное Повольжье и Причерноморье в эпоху поздней бронзы — МИА, 46, 1955, с. 136, обр. 33_8.

[10] И. Т. Черняков. Красномаякский клад литейщика. — КСОГАМ за 1963, Одесса, 1965, с. 161, обр. 10, 3.

[11] А. М. Лесков. О северопричерноморском очаге металлообработки в эпоху поздней бронзы. — В: Памятники эпохи бронзы юга Европейской части СССР. Киев, 1967, с. 161, обр. 10 и 16.

[12] С. Маринеску-Былку. Клад бронзовых изделии в Ойнаке. — Dacia, VII, 1963, с. 516 и сл.

[13] M. Irimia. Un depozit de bronzuri la Constanta. — Pontice Studii şi materiale de istorie, archeologie si museografie. Constanta, 1968, p. 192, fig. 4/I.

[14] M. Florescu. Depozitul de obiecte de bronz de la Ulmi-Liteni. — Archeologia Moldaviei, I, Bucureşti, 1961, p. 126.

[15] M. Petrescu — Dimbovita. Les depôts tardifs de bronzes en Roumanie. — Actes du VIIe congrès international des sciences préhistoriques et protohistoriques, I, 1971, p. 184.

[16] А. М. Лесков. Цит. съч., с. 156, 7, 10.

[17] И. Т. Черняков, Красномаякский клад..., с. 136, 10,2.

[18] А. И. Тереножкин. Похования эпохи бронзы біля с. Солонець. — Археологія, XVI, 1964, с. 205, обр. 2.

[19] Э. А. Симонович. Ингулский клад. — СА, 1966, 1, с. 141.

[20] А. М. Лесков. Цит. съч., с. 156.

[21] M. Florescu. Op. cit., p. 120, I, 4.

[22] M. Petrescu — Dimbovita. Op. cit., p. 184, 185.

[23] M. Florescu. Op. cit., p. 126.

[24] I. T. Dragomir. Le depôt du bronze tardif de Baleni. — Inventaria archeologica, Bucureşti, 1967, R 18 e, fig. 37.

[25] Я. Николова, Н. Ангелов. Разкопки на Еменската пещера. — ИАИ, XXVI, 1961, с. 11, обр. 15 д.

[26] И. Т. Черняков. Цит. съч., с. 122.

[27] M. Florescu. Op. cit., 122.

Moules pour le coulage d'outils et d'ornements du village Esenica

G. TONČEVA

(Résumé)

L'auteur publie une trouvaille fortuite qui consiste en 5 moules pour le coulage d'outils et d'ornements en bronze du village Esenica, rég. de Provadia. La trouvaille fait partie des collections du Musée archéologique de Varna. Le premier moule servait à couler des hachettes creuses, des clous et des pendeloques, le second— des hachettes creuses, le troisième — des clous, le quatrième — des pendeloques bruissantes pour épingles cruciformes, le cinquième — des épingles.

D'après les parallèles mentionnés ces moules peuvent être datés du XII—XIe s. av. n. è. Une grande partie des hachettes qui sont de proches spécimens des hachettes coulées dans l'un des moules d'Esenica, ainsi que le moule qui a été utilisé pour couler les pendeloques bruissantes doivent être mises en relation avec les complexes archéologiques de la culture Noa. Ceci autorise dans une certaine mesure de rattacher la trouvaille d'Esenica à la culture Noa — Coslogeni découverte en Dobrudža.

Тракийска гробна находка от с. Вълчитрън, Плевенски окръг

ЕВЕЛИНА ГЕНОВА

Село Вълчитрън е известно на археологическата наука още от 1925 г. — веднага след откриването на златното съкровище.[1] Организираната в землището му археологическа експедиция откри голямо селище, което се намира северо-западно от сегашното село от двете страни на Вълчитрънската бара в м. Камъка и Височковата воденица. Върху дълбоко изораната земя личеха ломени камъни, тухли, керемиди и много керамика. Последната показва, че селището е съществувало още през предримската епоха, разраснало се и продължило през римската епоха и средновековието. Тук са намерени големи съдове с горели човешки кости и една надгробна плоча от III в. с изображение на Атис[2]. В околностите на с. Вълч-

читрън са се запазили няколко надгробни могили. Зад м. Камъка северозападно от селото се издига Влажкова могила, на 2 км североизточно е Черкезката. В м. Долните лозя, на 2,5 км южно от селото се намират Долнишката могила и още две по-малки, които са били унищожени.

В м. Камъка при дълбока оран били намерени три фрагментирани бронзови съда. Находката била оставена в училището и през 1961 г. прибрана в Окръжния исторически музей, Плевен. Заедно със съдовете били намерени и човешки кости, което подсказва за разрушено могилно погребение. Инвентарът се състои от следните предмети:

1. Бронзова ситула (обр. 1), силно окислена. Запазена е само горната част, поради което не се знае каква е била формата ѝ надолу. Ситулата е лята. Устието е широко с диаметър 0,215 м, завършва с хоризонтален ръб с ширина 0,01 м. На двете му срещуположни страни има две уши с отвори за поставяне на двойните подвижни дръжки. Ушите представляват апликации, прикрепени към съда с по три нита. В долната им част е предадена красиво изваяна глава на жена (менада) с къдрава, спусната под ушите коса и добре подчертани подробности на лицето (обр. 2). Горната част се издига над устието. В средата има трилистна палмета, от двете страни с по един кръгъл отвор, през който минават превезлата на ситулата. Последните са направени така, че спуснати на двете страни, падат върху ръба на устието и го покриват. Те са четириръбести (плоски) и дъговидно извити. Краищата им, след като преминат през ушите на ситулата, се издигат нагоре и завършват с конусовидна растителна пъпка, стъпила върху малко релефно поясче и завършваща с топче на върха, също върху релефно поясче. Запазената част има височина 0,14 м, а дебелината на стените е 0,001 м.

На първо място изниква въпросът за формата на кофата. Запазена е малка част от стените ѝ, но в замяна на това цялото устие, което ни позволява да отхвърлим като невъзможно предположението за форма на ситула с издути рамене. Твърде е възможно да е била камбановидна, но начинът на украса, описан по-горе, ни позволява да я причислим към кофите с коническа форма.[3] В този случай тя е най-близо до известните от тази група ситули от с. Пудрия, Врачанско,[4] и Юруклер, Търговищко,[5] които се смятат за едни от най-ранните — от края на V — началото на IV в. пр. н. е.[6] Към същото време

● *Обр. 1. Бронзова ситула от с. Вълчитрън, Плевенски окръг.* ***Fig. 1. Situle en bronze du village Vălčitrăn dép. de Pleven***

● *Обр. 2. Ушите на бронзовата ситула.* ***Fig. 2. Le support des anses de la situle en bronze***

1

2

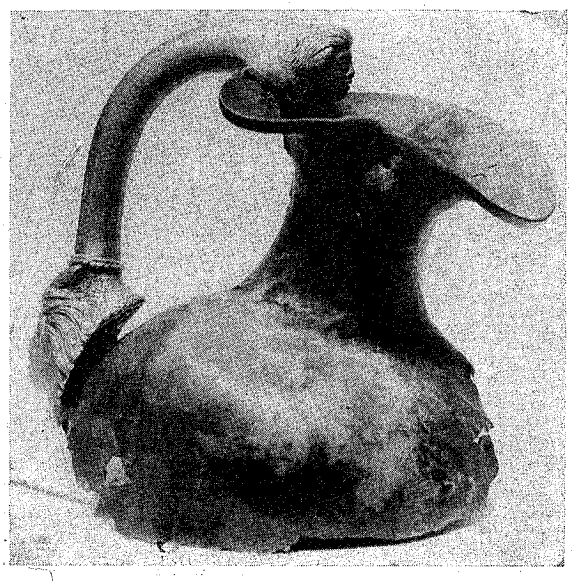

3

4

5

● *Обр. 3. Бронзово ойнохое от с. Вълчитрън, Плевенски окръг.* ***Fig. 3. Oenochoe en bronze du village Vălčitrăn, dép. de Pleven***
● *Обр. 4. Горната част на дръжката на ойнохоето.* ***Fig. 4. La partie supérieure de l'anse de l'oenochoe***
● *Обр. 5. Долната част на дръжката на ойнохоето.* ***Fig. 5. La partie inférieure de l'anse de l'oenochoe***

можем да отнесем и тази ситула. Това ни позволяват не само цитираните паралели, но и стиловите особености на изображението на менада върху ушите на кофата.[7] Изящната изработка недвусмислено подсказва за вносно произведение. Произходът му обаче е твърде проблематичен. При кофите с фигурална украса, разположена под орнаменталния пояс, дръжките не са извити и завършват с плоски пъпки при ушите. Като се има пред вид, че този вид дръжки се срещат главно при кофи, произхождащи от североегейските области, докато при южноиталианските са рядкост,[8] можем да предположим, че нашата ситула е произведение на един от центровете в Южна Италия и по търговски път е стигнала до Тракия.

2. Бронзово ойнохое (обр. 3). Запазена е горната част на тялото, шийката и трилистното устие. Височина на запазената част на тялото 0,12 м, диам. на шийката — 0,04 м, вис. на шийката — 0,04 м, вис. на дръжката — 0,14 м, шир. на дръжката — 0,014 м. Масивна отвесна дръжка съединява горната част на устието и дъго-

видно се спуска към тялото на съда. За да легне по-добре и се прикрепи към устието, в горната си част се разширява с 0,045 м на двете страни. Това хоризонтално приспособление има в долната страна жлеб, чрез който възсяда самото устие. Непосредствено над него дръжката се издига на височина 0,025 м. Тази част е изработена като глава на млад сатир, с къса коса, разпределена на кичури над челото, които стигат до характерните заострени и вдигнати нагоре уши (обр. 4). Два от кичурите точно над челото са значително надебелени и представляват рога. Изражението на лицето се допълва от месестите устни, широк нос, кръгли очи, извити нагоре вежди и ниско чело. Надлъжно по дъговидната част на дръжката са прокарани три плитки канелюри, които свършват в долната част до релефно поясче. Веднага след него следва като украса добре моделирана глава на Пан (обр. 5). Ясно са подчертани рогата, върху които е стъпило релефното поясче, и животинските уши. Лицето е с широка брадичка. Очите, носът и устата са изработени с подробности. С къси врязани чертички е загатната и брадата. И тук косата е третирана по същия начин — едри кичури, които се спускат до началото на шията.

В нашата страна са открити немалко бронзови ойнохоета в погребения от предримската епоха.[9] За всички е характерна украса по дръжките. Тя се изразява главно в предаване на глави и бюстове на човешки фигури или митологични изображения. По форма нашето ойнохое е най-близко до каната от Панагюрище[10]. Много обща е украсата в горните части на дръжките на каните от с. Скалица[11] и Вълчитрън, а също и стиловите особености на изображението на дръжката от ойнохоето от Копринка.[12] Интересно е да се отбележи, че досега у нас не е известен друг случай върху една дръжка на кана да са представени образите на двата спътника на Дионис. Трите посочени паралела на нашето ойнохое се поставят в ранноелинистическата епоха — IV—III в. пр. н. е.

6

● *Обр. 6. Бронзово блюдо от с. Вълчитрън, Плевенски окръг.* ***Fig. 6. Plat en bronze du village Vălčitrăn, dép. de Pleven***

3. Бронзово блюдо с тънки стени (обр. 6). То има плоско дъно, почти прави стени и плосък ръб на периферията. Диам. — 0,29 м, вис. — 0,046 м, деб. на стените — 0,001 м. Липсват части от дъното му. Подобно блюдо има между бронзовите съдове от погребението в Панагюрище.[13]

Можем да съжаляваме, че от погребалните дарове на тракийското погребение в с. Вълчитрън са запазени само бронзовите съдове. Наличието на керамика, накити или оръжие би ни улеснило в определяне на точната му дата. Независимо от това ситулата е характерна и можем да я вземем за опорна точка в датировката. Като се имат пред вид още паралелите на ойнохоето и датата на погребенията от Панагюрище, Калояново, Скалица и Копринка, можем да приемем, че това погребение е извършено през първата половина на IV в. пр. н. е.

С тракийското погребение от с. Вълчитрън се увеличава броят на известните досега погребения от предримската епоха от вътрешността на Тракия. Те доказват активни културни и търговски връзки и приближаване на тракийската аристокрация до живота на робовладелците в античния свят. Наличието на вносни предмети в гроба на знатен тракиец говори ясно за високи културни изисквания и големи материални възможности.

[1] В. Миков. Златното съкровище от Вълчитрън. С., 1958.

[2] Г. Табакова-Цанова. Римски надгробни плочи от Плевенски окръг. — Археология, 1970, кн. 1, с. 44.

[3] М. Чичикова. Тракийската гробница от с. Калояново, Сливенски окръг. — ИАИ, XXXI, 1969, с. 68.

[4] Б. Николов. Тракийски паметници във Врачанско. — ИАИ, XXVIII, 1965, с. 173, обр. 14 а.

[5] Ив. Велков. Нови могилни находки. — ИАИ, V, 1928—29, с. 38, обр. 50.

[6] М. Чичикова. Цит. съч., с. 68.

[7] Ch. Picard. La sculpture grecque de Vème siècle. tabl. XVIII и XIX.

[8] М. Чичикова. Цит. съч., с. 69.

[9] Б. Филов. Паметници на тракийското изкуство. — ИИД, VI, 1919, с. 24; А. Кожухаров. Антични паметници от Старозагорския музей. — ИАИ, II, 1923, с. 213; Т. Иванов. Тракийско могилно погребение при с. Скалица, Ямболско. — Археоло-

гия, 1960, кн. 2, с. 44; К. Жуглев. Разкопки и проучвания на могила № 1—Копринка. — ГСУ ФИФ, XLVIII, 2, 1952, с. 258.

[10] Б. Филов. Цит. съч., с. 24, обр. 19.

[11] Т. Иванов. Цит. съч., с. 43, обр. 5.

[12] М. Чичикова. Севтополис. С., 1970, обр. 90.

[13] Б. Филов. Цит. съч., с. 25, № 34.

Trouvaille funéraire thrace du village Văl̆citrăn, dép. de Pleven

EV. GENOVA

(Résumé)

Le Musée départemental de Pleven possède de fragments de trois vases en bronze découverts en même temps que des ossements humains lors de travaux de labour profonds. C'est une preuve qu'il s'agit d'une trouvaille funéraire. Les vases proviennent du lieudit „Kaïlăk" où l'on trouva des traces d'un site préhistorique, qui avait continué d'exister aussi à l'époque romaine et au Moyen Age. Cet endroit n'est pas très éloigné du lieu où l'on a découvert le fameux trésor en or de Văl̆citrăn.

Cette trouvaille comprend une situle en bronze, une oenochoe et un plat. La situle a une forme conique. Les supports des anses sont appliqués par trois rivets. Dans leur partie inférieure est représentée une tête de femme (ménade) joliment exécutée avec des cheveux bouclés qui couvrent les oreilles. La situle est datée de la fin du Ve s. ou du début du IVe s. av. n. è. Elle provient d'un centre italique du Sud arrivée en Thrace par la voie de transactions commerciales.

L'anse de l'oenochoe en bronze présente un certain intérêt. Comme décor elle porte à sa partie supérieure la tête d'un jeune satyre avec des cornes et des oreilles pointues tournées vers le haut. Dans la partie inférieure une tête de Pan est modelée avec ses cornes et ses oreilles caractéristiques. La barbe est suggérée par de petits traits incisés. L'oenochoe doit être attribué au IV—IIIe s. av. n. è.

Le plat en bronze est à fond plat, à parois presque droites et un bord droit sur la périphérie sans décor.

L'inhumation a été effectuée pendant la première moitié du IVe s. av. n. è. Elle met en évidence les grandes possibilités de l'aristocratie thrace locale.

Погребение от гр. Плевен (III в.)

ТЕОДОРА КОВАЧЕВА

През юни 1971 г. при правене на изкоп за основи на нов жилищен блок на ул. „Раковски" 1 в гр. Плевен в профила на изкопа, попадащ в двора на Г. Хасакиев, се очерта гроб.[1] Той се намираше на дълбочина 1,70 м от повърхността и проникването в него бе възможно само отстрани (обр. 1). Размери: външна дълж. 2,20 м, вътр. дълж. 1,68 м, външна шир. 1,10, вътрешна шир. 0,54 м, вис. отвън 0,74, дълб. вътре 0,50 м. Гробът представлява солидно и грижливо направено съоръжение от тухли (0,42/0,27/0,05 м), споени с фин бял хоросан. На дългите страни те са разположени в 10 реда надлъжно, като най-долният ред продължава и оформя пода. Отгоре гробът е затворен с три квадратни тухли (0,65/0,075 м), върху които лежат свободно разположени тухли, като употребените в зида. Над тях са стояли стреховидно две други тухли. Вътрешността на гроба е измазана с фин червен хоросан, като дебелината на мазилката при стените е 0,01, а при пода 0,02 м. Ориентация запад—изток.

Състоянието на скелета, поставен в изпънато положение по гръб, с глава на запад, не бе никак добро, но обстоятелството, че не бе покътнат, ни помогна да установим разположението на гробния инвентар.

В североизточния ъгъл на гроба бяха поставени две глинени стомни,[2] често срещани

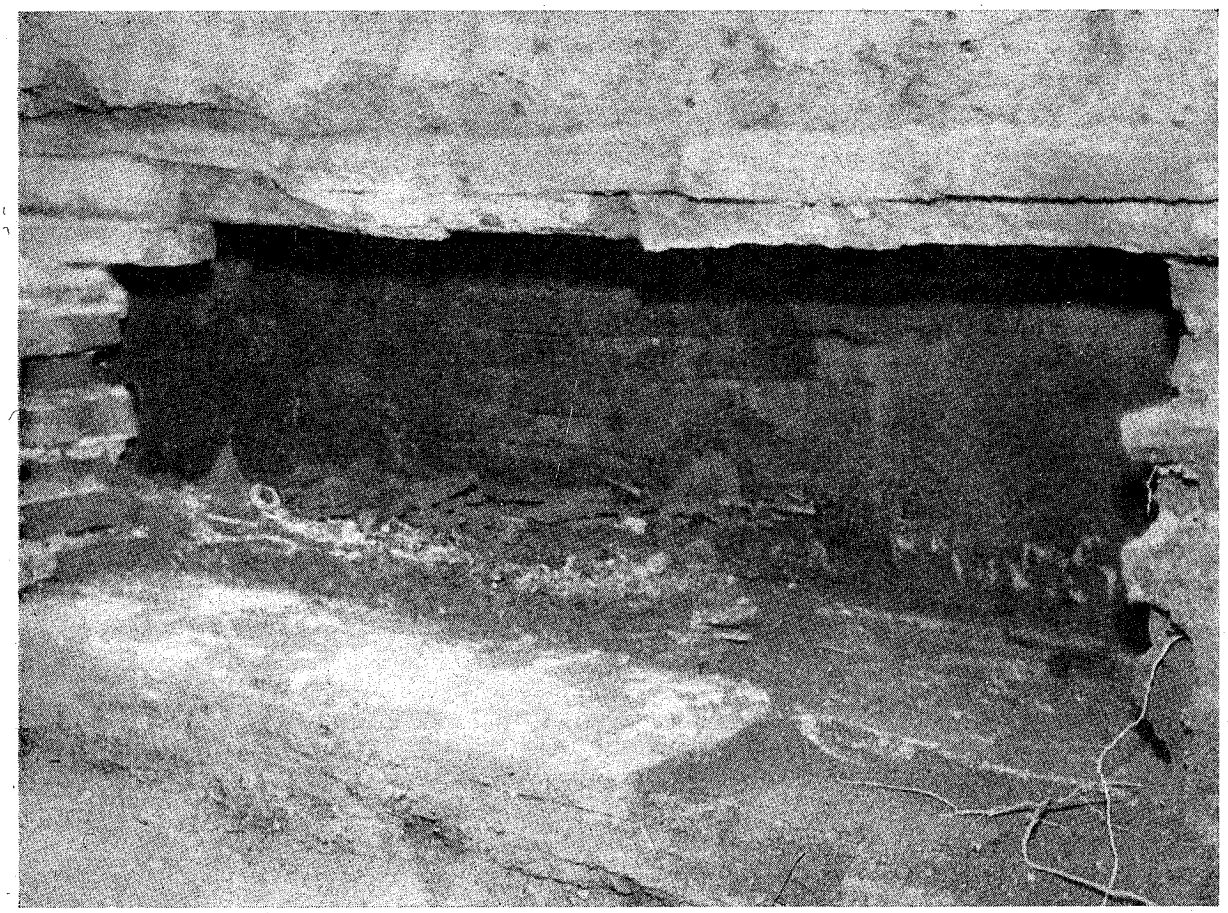

1

в погребения от II—III в. Едната е амфоровидна (вис. 0,29, диам. на устието 0,067, диам. на дъното 0,007 м), а другата със сфероподобно тяло (вис. 0,017, диам. на устието 0,04, диам. на дъното 0,06, максимална шир. 0,15 м), ОМПл, инв. № 1173 и 1174 (обр. 7).

Около главата и на гърдите бяха разположени чифт златни обеци, златно колие с маниста и манистен наниз със златен медальон. При таза бе намерено златно пръстенче с надпис, а край лявото бедро малък цилиндричен предмет — тръбичка с приспособление за прикачване вероятно към дрехата на погребаната. Няма съмнение, че това е женско погребение. Съставът на тоалетните принадлежности съвсем сигурно го потвърждава.

Манистеният наниз е съставен от кръгли единични и двойни маниста от тъмносиня стъклена паста и бипирамидални шестстенни маниста от тъмен серпантин. Заедно с тях

2

● *Обр. 1. Гробът, гледан отстрани.* ***Fig. 1. Le tombeau vu de côté***

● *Обр. 2 а, б) камея в златна рамка.* ***Fig. 2. a, б) camée dans un cadre en or***

се намери и едно манисто със силно удължена, наподобяваща пресечен конус форма, набраздено с концентрични релефни ръбове. Неговото място виждаме като завършек на наниза, подобно на манистения гердан, намерен в тухлен гроб в Нове.[3] В средата е бил окачен медальонът (обр. 2)[4]. Той представлява камея в златно елипсовидно гнездо с характерна антична рамка (ОМПл, инв. № 1175$_5$). Размери заедно с рамката: 2,3/1,7 мм. За горния ѝ край е запоено канелирано ушенце. Камеята е изработена от двупластен сардоникс. Върху тъмна полирана основа се откроява грижливо изработен висок млечнобял релеф също с полирана повърхност. Моделиран е бюст на жена надясно. Тя е облечена в хитон, така че остава оголена само шията. Диплите са предадени пластично, без острота, като дори се чувствува обемност. В основата на шията с игла е очертана макар и не особено вярно и сполучливо, огърлица. Косата, свободно падаща с S-овидно завити и минаващи зад ушите кичури, е събрана при врата и завита на руло. Начинът на третирането ѝ напомня характерната през първата половина на III в. Helmfrisur.[5] В това отношение много близко до нея стоят камеите от Дуросторум[6] (Силистра), Рациария[7] (Арчар) и Ромула[8] (в Румъния),

● *Обр. 3. Златна огърлица.* ***Fig. 3. Collier en or***
● *Обр. 4 а, б) златни обеци.* ***Fig. 4 а, б) boucles d'oreilles en or***

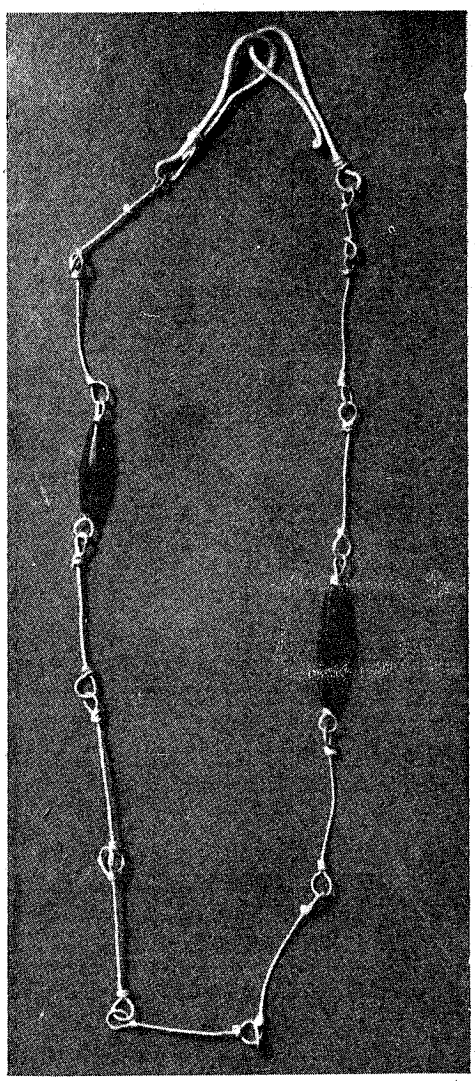

3

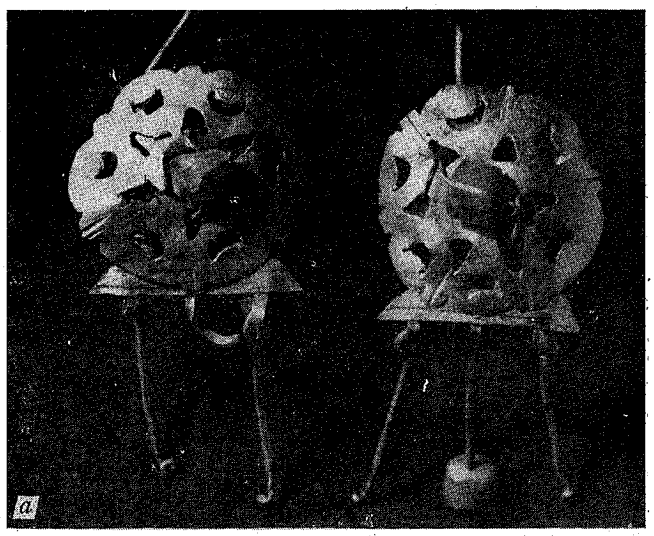

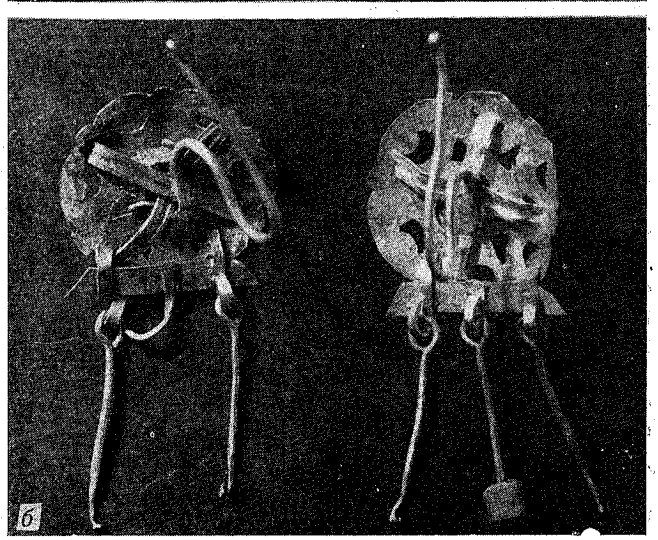

4

датирани от първата половина на III в. Позовавайки се на монетни типове, предполагаме, че моделиерът на камеята се е влиял по-определно от прическите и въобще от портрета на Плавтила (217 г.) и Юлия Паула (222 г.). Като съдим по прическата и вида на използуваната за камеята рамка, имаме основание да датираме медальона в 30-те години на III в.

На обр. 3 е представена златна верижка (инв. № 1173$_в$). Тя е съставена от тринадесет златни оси, скачени една с друга. С изключение на последната, която е съвсем къса, останалите са почти еднакво дълги. Както се вижда на образа, те са били промушвани през бипирамидални маниста. Част от намерените разцепени на две маниста от този вид смятаме, че принадлежат на верижката и са били оформени по споменатия начин. Манистата са от тъмен серпантин. Подобни по оформление са златните верижки от Рациария,[9] намерени с датирани от III в. материали, а също и златната верижка, която описва Fr. Henkel.[10] При нея обаче са употребени коралови и мидени перли и тя е служила за гривна. Датирана е около 230 г. на н. е. Съвсем близка по вид и техника на изпълнение е златната огърлица от женски гроб на могила № 4 от м. Чаталка, Старозагорско,[11] която се намира сред материали, датиращи от края на II и началото на III в. Също близък паралел, датиран сигурно с монета на Каракала (198—217), е златната огърлица от Кюстендил.[12]

Златни обеци (инв. № 1175) (обр. 4). Представляват два кръгли ажурени щита, в чиято долна част е прикрепена удължена трапецовидна пластинка. За нея са окачени по три пандантива, завършващи с призми от изумрудена плазма. Запазена е само призмата от средния пандантив на едната обеца. При другата същият пандантив се е прегънал и счупил. По една такава призма е прикачена в средата на двата щита със златни телчета. Обеците имат S-овидни кукички. Двете обеци са направени от злато с различна проба. Диам. на щита 0, 02 м. Този тип обеци въз основа на близки по форма и техника на изпълнение паралели от Дуросторум[13] и Рациария[14] също се отнася към средата на III в. Заслужават да се отбележат като твърде сходни по вид и изпълнение и ажурените обеци от Нове,[15] но те са с по четири пандантива.

Между предметите от тоалета на погребаната не по-малък интерес представлява златният пръстен (обр. 5). В същност това са два отделни допълнително споени пръстена с овална форма с две самостоятелно оформени лицеви плочки с бадемовидна форма. Върху последните е гравирано в съкращение в повелителна форма пожелание на латински език — UTE(re) FEL(ix).

● *Обр. 5 а—г) златен пръстен с латински надпис.*
Fig. 5 а—г) bague en or à inscription latine

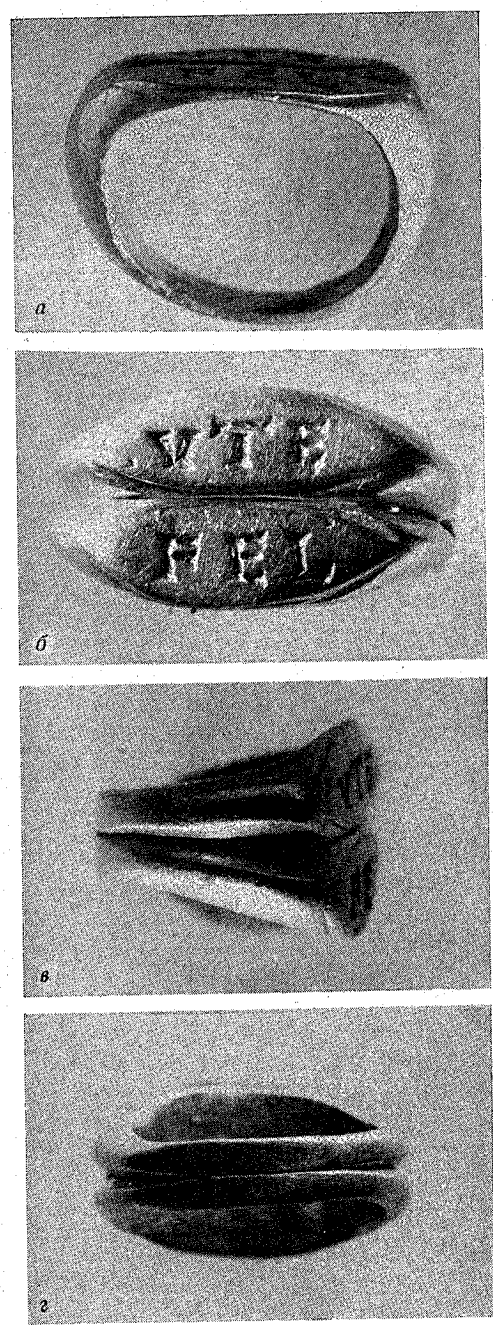

5

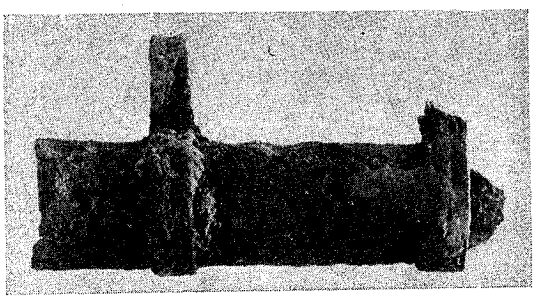

6

7

● *Обр. 6. Сребърен пандантив.* ***Fig. 6. Pendantif en argent***
● *Обр. 7. Глинени съдове.* ***Fig. 7. Vases en argile***

Надписът в тази форма или допълнен се среща върху всевъзможни предмети от римската епоха.[16] У нас този надпис, макар и рядко, срещаме върху златен пръстен от Търновско[17] и върху бронзова тринога на светилник от с. Долни Луковит, Плевенско.[18] По форма много близки до описания пръстен са един от Кюстендилско,[19] при който халката е обща, но с имитирано разчленение, както в нашия случай, и пръстенът, който Fr. Henkel цитира в споменатата вече работа под № 1803. Това е форма, характерна за III в.

Както посочихме още в началото, в числото на гробния инвентар спада и една сребърна цилиндрична тръбичка (инв. № 1175 S_g) (обр. 6), запечатана от двете страни с подвижни капачета и приспособена за прикачване. Дълж. 0,038 м. Описана като пандантив, ние намираме подобна на нея, но шестстенна в ранно-християнско погребение от гр. Девня.[20] Авторът обаче я отнася към по-ранно време, което не противоречи на мястото на нашия пандантив сред другите предмети от гробния инвентар. Вероятно той, както и споменатият пример от гр. Девня, е изпълнявал службата на калъф за амулет.

Богатият гробен инвентар и масивното гробно съоръжение ще трябва да свържем с погребението на една заможна, състоятелна представителка на робовладелското общество в провинция Долна Мизия, още по-точно, на управляващата върхушка в селището, съществувало край римската станция Сторгозия (дн. гр. Плевен). А може би погребаната, която, ако съдим по лошо запазените кости и малкия размер на накитите, е била съвсем младо момиче, е дъщеря на неизвестен притежател на вила, каквито е имало през римската епоха около съществуващата и днес римска крепост в м. „Кайлъка".[21] Не случаен факт е, че погребението е самостоятелно, далеч от некропола, свързан със споменатата крепост. За вероятна дата на неговото извършване приемаме средата на III в. Към нея убедително ни насочва целият гробен инвентар.

[1] Гробът е разкопан от археолога Евелина Генова — ОИМ, Плевен, която бе любезна да ми предостави публикуването му, за което ѝ изказвам благодарност. Гробният инвентар е постъпил в Окр. исторически музей — Плевен.

[2] Т. Ковачева. Новооткрити гробове от Ескус. — Археология, 1968, кн. 4, с. 68; Д. Джонова. Могилни погребения от Видинско. — Археология, IV, 1962, кн. 3, с. 33, обр. 7а и 10а,б; Л. Ботушарова. Улица на Филипопол от римската епоха. — ГНАМП, IV, 1960, с. 88, обр. 15.

[3] Л. Пресиянова и М. Чичикова. Българо-полски разкопки в Нове през 1960 и 1961 г. — Археология, V, 1963, кн. 2, с. 63, обр. 3.

[4] Много близък паралел до нашия наниз с медальона представлява нанизът с медальон, намерен в погребение от Intercisa: E. B. Vágó. Ausgrabungen in Intercisa. — Alba Regia, XI, 1970, Székesfehervor, 1971, tab. LIII, 4.

[5] А. Димитрова. Камеи с женски портретни изображения от първата половина на III в. на н. е. — Археология, XI, 1969, кн. 2, с. 47.

[6] Пак там, с. 47, обр. 6.

[7] Пази се в ОИМ, Видин — непубликувана.

[8] D. Tudor. Pietre gravate de la Romula. — Apulum, 1960, VI, p. 209, fig. 1.

[9] Б. Филов. Римското съкровище от Николаево. — ИАД, IV, 1914, с. 39, обр. 12 и 13.

[10] Fr. Henkel. Die römischen Fingerringe der Rheinlande. Berlin, 1913, p. 35, fig. 15.

[11] Д. Николов и Хр. Буюклиев. Тракийски могилни гробове от Чаталка, Старозагорско.— Археология, IX, 1967, кн. 1, с. 29, обр. 17з.

[12] Л. Русева-Слокоска. Едно погребение от Пауталия. — Археология, VII, 1965, кн. 4, с. 44, обр. 3.

[13] А. Димитрова. Цит. съч., с. 218, обр. 7а, б.

[14] Б. Филов. Цит. съч., с. 40, обр. 12 и 13.

[15] Л. Прес, М. Чичикова. Цит. съч., с. 63, обр. 3.

[16] Fr. Henkel. Op. cit., p. 328.

[17] Непубликуван. Сега в Археологическия музей— София.

[18] Б. Николов. Антични паметници от Врачанско. — ИАИ, XXX, 1967, с. 223, обр. 11. Тук надписът гласи: Utere felix felicite.

[19] Непубликуван. Сега в Археологическия музей — София, инв. № 5253.

[20] Д. Ил. Димитров. Раннохристиянска гробница от с. Река Девня. — ИВАД, XI, 1960, с. 95—101 и цит. лит.

[21] Ю. Трифонов. История на града Плевен. С., 1933, с. 21—23, обр. 16.

Sépulture de Pleven (IIIe s.)

T. KOVAČEVA

(Résumé)

Lors des travaux de déblai effectués à Pleven en été 1971 une sépulture a été découverte. C'est une tombe solidement bâtie en brique, orientée de l'Ouest à l'Est (fig. 1). Une jeune femme y avait été inhumée. L'inventaire funéraire dans sa majeure partie appartient à la toilette de la défunte. Ce sont: des boucles d'oreilles ajourées en or avec des pendantifs (fig. 4); un collier muni de perles bi-pyramidales de serpentine sombre; un médaillon en or était accroché au collier (fig. 2); un camée en sardoine avec la représentation d'un buste de femme en une pose antique caractéristique; une bague en or, composée de deux bagues accolées avec des chatons indépendants sur lesquels est gravée une inscription — un souhait — en latin: UTE(RE) FEL(IX) (fig 5). Outre les accessoires de toilette l'inventaire comprenait un pendantif en argent (fig. 6), utilisé probablement comme étui pour l'amulette, ainsi que deux vases en argile (fig. 7), que l'on rencontre souvent dans les sépultures du II—IIIe s. de n. è.

Cette trouvaille funéraire de Pleven est en relation avec l'inhumation d'une jeune femme — selon toute probabilité la fille d'un membre de la classe dirigeante du site qui existait près l'établissement romain de Storgosia (aujourd'hui Pleven). Ces différents objets de l'inventaire funéraire permettent de dater la sépulture du milieu du IIIe s. de n. è.

Ранновизантийски екзагии от България

ТОДОР ГЕРАСИМОВ

Отрано в древността се е наложило да бъдат въведени на пазарите в градските селища контролни мерки, с които купувачите при съмнение в точността на теглото и обема на купуваните от тях стоки да проверяват теглото им.[1] Също тъй е било проверявано и теглото на монетите от благороден метал. Познати са най-различни по вид и материал подобни уреди за проверка на тегло и вместимост.

Контролните мерки се означават в литературата с латинското название екзагия (exagia).[2] Антични екзагии са намерени и в нашите земи. Едни от тях носят знаци на търговски градове по западния черноморски бряг: Аполония[3], Калатия, Томи и пр.[4] Позната е и една контролна тежест с името на одриския цар Реметалк I (11 г. пр. н. е. — 12 г. на н. е.).[5] От римската епоха са намерени също такива тежести,[6] както и една бронзова екзагия във вид на цилиндричен съд за проверяване количество на течности (олио) и жито.[7]

Екзагиите в нашите земи са били употребявани и през ранното средновековие. Та-

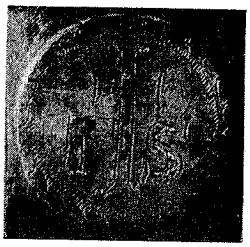

1

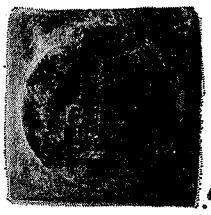

2 а

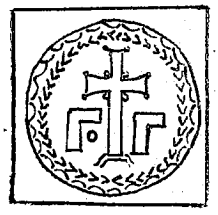

б

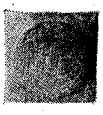

3 а

б

а

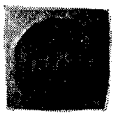

4 а

б

5

●*Обр. 1. Екзагия, Народен археологически музей, София.* ***Fig. 1. Poids-étalon, Musée archéologique, Sofia***

● *Обр. 2 а, б) екзагия, Народен археологически музей, София.* ***Fig. 2 а, б) poids-étalon, Musée archéologique, Sofia***

● *Обр. 3 а, б) екзагия, Народен археологически музей, София.* ***Fig. 3 а, б) poids-étalon, Musée archéologique, Sofia***

● *Обр. 4 а, б) екзагия, Народен археологически музей, София.* ***Fig. 4 а, б) poids-étalon, Musée archéologique, Sofia***

● *Обр. 5 а, б) екзагия, Народен археологически музей, София.* ***Fig. 5 а, б) poids-étalon, Musée archéologique, Sofia***

кива контролни уреди са известни от земите около Средиземно море, които през VI и VII в били включени в границите на Византийската империя.[8]

Ранновизантийските екзагии са били изготвяни от два вида материал — бронз и стъклена паста. Металическите екзагии имат почти една и съща форма и украса. Обикновено те представят една правоъгълна плочка. По-редки са екзагиите с кръгла форма. Върху горната им страна е гравиран в средата кръст с отвесно дълго рамо и от двете му страни по една гръцка буква, които понякога са инкрустирани с тънка сребърна жичка. В ляво от кръста стои буквата Г и до нея кръгче, с което се означава буква О. С тези две гръцки букви е означена думата унция — *о(ὐ)γ(γκία)*. В дясно стои числен знак. Кръстът и буквите са в рамка от различни орнаменти.

Металическите екзагии за проверяване теглото на монетите от злато имат по-друг надпис. В ляво от кръста е гравирана буква N, която е началната буква на гръцката дума номизма (монета) — *N(όμισμα)*. В дясно от тази буква са означени гръцки букви, посредством които се означава теглото в солиди и части от него. Солидът е 1/72 от римската либра, тежка 323,75 г или, с други думи, неговото тегло е 4,45 г.

Във Византия, както споменахме, са употребявани освен екзагии от метал и такива от оцветена стъклена паста. Стъклените екзагии биват намирани по-рядко, тъй като са от нетраен материал и затова по-лесно биват унищожавани.

Те представляват кръгли плочки с диаметър между 22 и 24 мм. Върху едната им страна е изобразен монограм с релефни букви, който съдържа името на византийския император или на висшия чиновник (епарх) по контрола на мерките и теглилките във Византия. Екзагиите от стъклена паста са тежки 4,30—4,45 г, което представя теглото на един златен солид от VI—VII в. Следователно стъклените екзагии са били предназначени за проверка на теглото на византийските монети от злато, когато се е явявало съмнение в точността му.

Ранновизантийски екзагии биват намирани у нас. Повечето произхождат от Южна България. Тук даваме описанието на редица екзагии, намерени на юг от Стара планина. Тяхното точно местонахождение с две изключения остава непознато. За пълнота ние преиздаваме и три познати екзагии.

I. Екзагии от бронз

А. Екзагии за проверка на теглото на предмети

1. Квадратна плочка с размери 43×43 мм, дебелина 12 мм. Върху горната ѝ страна в рамка от дъгички и венец от рибена кост са гравирани един голям кръст и две гръцки букви (обр. 1). Вляво от кръста е гравирана гръцка главна буква Г и пред нея малко

колелце. Буквата S, с която е означено числото 6, е инкрустирана с тънка жичка от сребро.

Съкратеният с двете букви надпис, развързан гласи: *οὐγγίαι* S′, т. е. шест унции. Поради повреда на бронзовата плочка сега последната тежи само 121,70 г. Четирите ръба са с хоризонтални нарези. Народен археологически музей, София.

2. Квадратна плочка с размери 32×32 мм, дебелина 9 мм. Върху горната ѝ страна има кръгла пластинка, върху която са гравирани един голям кръст и от двете му страни по една буква Г (обр. 2). Двете букви представят съкращение на надписа: *οὐγγίαι γ′* — три унции. Екзагията сега тежи 81,05 г. Четирите ѝ ръба имат хоризонтални нарези. Народен археологически музей, София.

Б. Екзагии за проверка на теглото на златни монети

3. Квадратна плочка с размери 16×16 мм, дебелина 5 мм. Върху горната ѝ страна има кръгла пластинка, върху която в средата на рамка от увити лъкатушни линии са гравирани едро гръцките букви N и B, които представят съкращение на надписа: *Νομίσματα β′*, т. е. две номизми (обр. 3). Екзагията тежи 8,85 г. Това е теглото на две златни монети, или 1/36 част от либрата. Ръбовете на плочката имат същите хоризонтални нарези, както в горните екзагии. Народен археологически музей, София.

4. Квадратна плочка с размери 17×17 мм, дебелина 7 мм. Върху кръгла пластинка на горната ѝ страна са гравирани един равнораменен кръст и под него буквите NΓ — *Νομίσματα γ′*, т. е. три номизми (обр. 4). Екзагията тежи 13,30, или 1/24 част от либрата. Ръбовете са с хоризонтални нарези. Народен археологически музей, София.

5. Квадратна плочка с размери 7×7 см, дебелина 2 мм. Върху кръгла пластинка на горната ѝ страна е гравирана едро буквата Г (обр. 5). Екзагията тежи 0,84 г. Това е теглото на 1/5 от златната номизма. Ръбовете на плочката са също с хоризонтални нарези. Народен археологически музей, София.

Гореописаните пет екзагии, предназначени за проверка на теглото на предмети и златни византийски монети, са принадлежали към един и същ комплект контролни мерки. Това се вижда от характерните нарези на всяка една от четирите им страни.

б

а

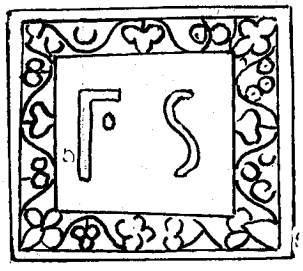

б 7

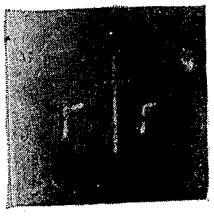

а

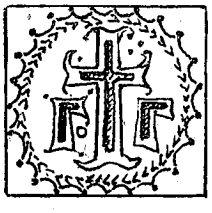

б 8

а

б

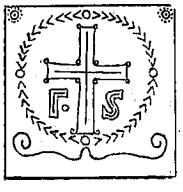

9,01

● *Обр. 6. Екзагия, Народен археологически музей, София.* ***Fig. 6. Poids-étalon, Musée archéologique, Sofia***

● *Обр. 7 а, б) екзагия, Народен археологически музей, София.* ***Fig. 7 а,б) poids-étalon, Musée archéologique, Sofia***

● *Обр. 8 а, б) екзагия, Народен археологически музей, София.* ***Fig. 8 а, б) poids-étalon, Musée archéologique, Sofia***

● *Обр. 9 а, б) екзагия, Народен археологически музей, София.* ***Fig. 9 а, б) poids-étalon, Musée archéologique, Sofia***

● *Обр. 10. Екзагия, Археологически музей, Пловдив.* ***Fig. 10. Poids-étalon, Musée archéologique, Plovdiv***

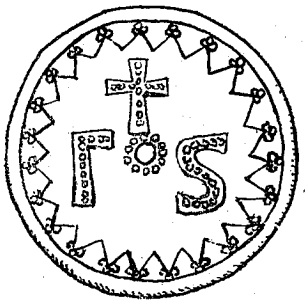

11

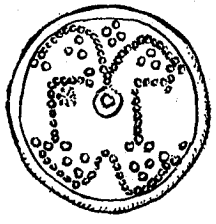

12

13

● *Обр. 11. Екзагия, Окръжен исторически музей, Кюстендил.* ***Fig. 11. Poids-étalon, Musée départemental, Kjustendil*** ● *Обр. 12. Екзагия, Окръжен исторически музей, Кюстендил.* ***Fig. 12. Poids-étalon, Musée départemental, Kjustendil*** ● *Обр. 13. Тегло-еталон от стъкло, Народен археологически музей, София.* ***Fig. 13. Poids-étalon en verre, Musée archéologique, Sofia***

Екзагиите, описани по-долу, са от друг комплект.

6. Квадратна плочка с размери 43/43 мм, дебелина 9 мм. Върху горната ѝ страна е гравиран равнораменен кръст, а под него буквите Г, О и S (обр. 6). И трите знака са инкрустирани с жички от сребърна тел. Ръбовете на плочките са гладки. Екзагията сега тежи 121, 70 г. Народен археологически музей, София.

7. Квадратна плочка с размери 46/46 мм, дебелина 7 мм (обр. 7). Върху горната ѝ страна в средата на правоъгълна рамка от растителен орнамент са гравирани едро буквите Г и S. Пред Г има колелце (за буква О). Двете букви са инскрустирани със сребърна жичка. Ръбовете на плочката са гладки. Екзагията сега тежи 111, 35 г. Народен археологически музей, София.

8. Квадратна плочка с размери 33/33 мм, дебелина 8 мм (обр. 8). Върху предната ѝ страна в средата е гравиран кръст с дълго отвесно рамо. От двете му страни има по една буква Г. Пред тази вляво се вижда колелце (буква О). Рамената на кръста и буквите са инкрустирани със сребро. Наоколо венец от скачени дъгички и рибена кост. Ръбовете на плочката са гладки. Екзагията тежи 79,45 г. Народен археологически музей, София.

9. Квадратна плочка с размери 13/13 мм, дебелина 3 мм (обр. 9). Върху горната ѝ страна е гравирана буква N, съкращение на думата *νόμισμα*. Ръбът на плочката е гладък. Екзагията тежи 4,46 г. Това е теглото на една златна номизма, или 1/72 от либрата. Народен археологически музей, София.

10. Правоъгълна плочка с размери 48/49 мм, дебелина 3 мм (обр. 10). Върху горната ѝ страна е гравиран голям кръст в средата на венец от рибена кост. От долния край на кръста излизат вляво и вдясно по една тясна лента. В горните два ъгъла на плочката са гравирани по едно кръстче, оградено с венец от дупчици. Вляво и вдясно от кръста се виждат буквите Г и S. Ръбът на плочката е гладък. Екзагията тежи 162 г. Намерена е случайно при с. Злати дол (Търново Сеймен).[9] Археологически музей, Пловдив.

11. Кръгла бронзова плочка с диаметър 50 мм (обр. 11). Върху горната ѝ страна е гравиран равнораменен кръст и под него буквите Г и S. Между тях има кръгче, оградено от точици. Кръстът и буквите са в рамка от зигзагообразна линия. Екзагията тежи 156,12 г. Окръжен музей, Кюстендил.

12. Кръгла бронзова плочка с диаметър 35 мм (обр. 12). Върху едната ѝ страна са означени с пунктир две букви Г. Между тях са начертани два концентрични кръга. Над буквите има две дъги, означени също с пунктир. Екзагията тежи 79,63 г. Окръжен музей, Кюстендил.

Двете гореописани екзагии са намерени при разкопки в Кюстендил.[10]

Втората екзагия е с много примитивна изработка. Тя е приготвена в Пауталия въз основа на друга, произведена в някоя специална работилница за екзагии в Цариград.

II. Екзагии от стъклена паста

13 Кръгла екзагия от оцветена синьо стъклена паста. Диаметър 22 мм, тегло 4,35 г (обр. 13). Намерена при с. Рупки, Старозагорско.

Върху предната ѝ страна има монограм, съставен от буквите: A, K, N, C, T, O, V и Ω, които, прочетени, могат с еднаква вероятност да съставят собствените имена Константин, Константций и Констанс I. При това положение сега не може да се определи личността на епарха, натоварен с ръководството на нарочната служба за мерки и теглилки в Цариград.[11]

Тази екзагия е служела за проверка на теглото на солиди на византийски императори от VI и VII в.[12]

[1] E. Pernice. Griechische Gewichte. Berlin, 1894.

[2] E. Babelon. Exagium, Darremberg-Saglio. Dictionnaire des antiquités greques et latines. III. Paris, p. 873; Cabrol. Dictionnaire. . . 1939, XIV, p. 1—26; RE, Suppl. III, 607.

[3] Т. Герасимов. Оловена тежест от Аполония на Черно море. — ИНМБ, I 1950, с. 35.

[4] L. Ruzicka. Bleigewichte aus Moesia inferior. — Berl. Münzblätter, N. F.; G. Kantakuzen. Poids inédits, trouvés dans la Petite Scythie. — Dacia, III—IV, p. 604.

[5] Т. Герасимов. Монетна теглилка с образите на Реметалк, жена му и Август. — ИАИ, XX, 1955, с. 588

[6] Т. Герасимов. Римски екзагии от България. — ИАИ, XIV, 1940—1942, с. 230.

[7] Т. Герасимов. — ИАИ, XV, 1946, с. 204 и обр. 108.

[8] Catalogue of Early Christian and Byzantine Antiquities. № 425; P. Orsi. Byzantina Siciliae. — Byz. Zeitschr., XXI, 1912, p. 206; Pedro de Palol. Ponderales y exagia romanobizantinos en España. — Ampurias, XI, 1949, p. 140.

[9] Б. Дякович. — ГПБМ за 1923, 1925, с. 27 и обр. 31.

[10] Т. Иванов. Паметници от Пауталия. — ИАИ, XXIII, 1960, с. 212 и обр. 10.

[11] G. Schlumberger. Poids de verre étalons monetiformes d'origine byzantine. — B: Mélanges d'archéologie byzantine. Paris, 1895. p. 316.

[12] Освен описаната по-горе екзагия от стъкло ни е известна от нашите земи още една, намерена при разкопките на развалините на старата българска столица Преслав. За нея ни съобщи Т. Тотев, завеждащ Археологическата база в Преслав. Монограмът върху нея съдържа име и титла на епарха.

Poids-étalons de la Haute époque byzantine de Bulgarie

T. GERASIMOV

(Résumé)

L'auteur décrit quelques poids-étalons en bronze et en verre de la Haute époque byzantine qui servaient à verifier le poids des objets et des monnaies en or des empereurs de Byzance du VIe au VIIe s. Tous les poids proviennent de la Bulgarie du Sud.

1. Plaque carrée, dim. 43×43 mm, poids 123 g (fig. 1),
2. Plaque carrée, dim. 32×32 mm, poids 81,05 g (fig. 2),
3. Plaque carrée, dim. 16×16 mm, poids 8,85 g (fig. 3),
4. Plaque carrée, dim. 17×17 mm, poids 13,30 g (fig. 4),
5. Plaque carrée, dim. 7×7 mm, poids 0,84 g (fig. 5),
6. Plaque carrée, dim. 43×43 mm, poids 121,70 g (fig. 6),
7. Plaque carrée, dim. 46×46 mm, poids 111,35 g (fig. 7),
8. Plaque carrée, dim. 33×33 m,m, poids 79,45 g (fig. 8),
9. Plaque carrée, dim. 13×13 mm, poids 4,46 g (fig. 9),
10. Plaque rectangulaire, dim. 48×49 mm, poids 162 g (fig. 10),
11. Plaque ronde, diam. 50 mm, poids 156,12 g (fig. 11),
12. Plaque ronde, diam. 35 mm, poids 72,63 g (fig. 12),
13. Poids-étalons en verre bleu, diam. 22 mm, poids 4,35 g (fig. 13)

Късносредновековна църква при с. Пчелинци

СТАМЕН МИХАЙЛОВ

На около 5—6 км западно от гр. Радомир се намира с. Пчелинци, Пернишки окръг, разположено на десния бряг на р. Струма. Селото лежи настрана от по-важните пътища в тоя край, та досега е останало извън погледа на специалистите, изучаващи нашите старини. А тук има два интересни обекта, които заслужават внимание, въпреки съвършено непретенциозния им вид.

1. Още при влизането в селото, идвайки по пътя от Радомир, пътникът се натъква на скромен възпоменателен паметник в двора на училището. Той представлява пирамидално издялан камък с размери: вис. 1,42 м, шир. долу — 0,28, горе — 0,18 м и деб. 0,18 м. В горната част на пирамидата е издълбан седемраменен кръст с разширено долно рамо. Под кръста е изрязана годината: 1794, следвана от едно собствено име, сега изтрито и станало нечетливо. При влизането на руските освободителни войски върху унищожения надпис на стария надгробен паметник е издълбана следната паметна бележка: „1878 год отука га ни презема царъ Александрия". Нашата страна е осеяна с паметници, които признателният български народ е издигнал за увековечаване паметта на загиналите руски воини в руско-турската освободителна война, но малко са паметниците, като този в Пчелинци, които, макар и лаконично, хроникират това събитие. В това се състои и неговото значение за по-новата ни история.

● *Обр. 1. Църквата при с. Пчелинци, гледана от изток.*
Fig. 1. L'église près du village Pčelinci, vue de l'Est

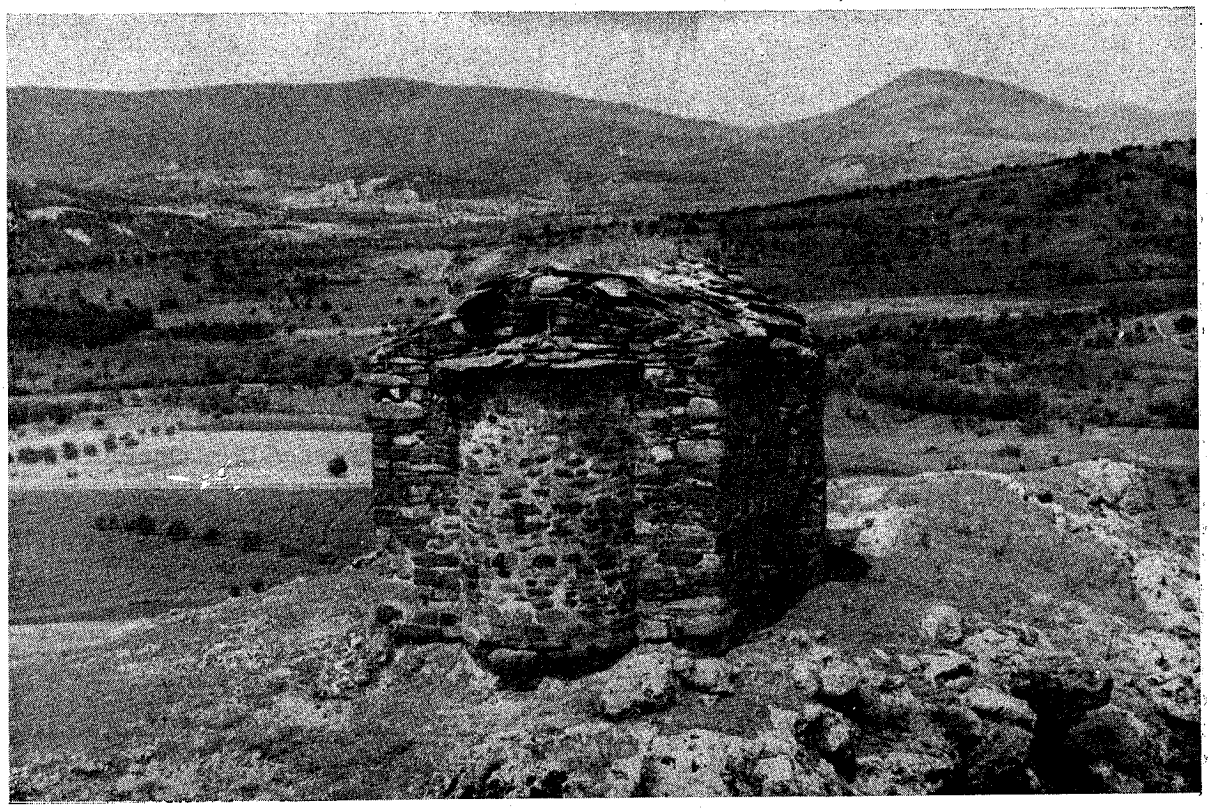

1

2. На един продълговат скалист рид южно от селото, на левия бряг на р. Струма, се издига усамотено върху скалите отдавна изоставена и вече полуразрушена църквичка — единствената по-значителна старина в землището на селото (обр. 1). Църквата е градена с местен ломен камък, одялван откъм лицевата страна и споен с бял, доста ронлив хоросан. Основите на зидовете са плитки. Те са стъпили върху самата естествена скала и лежат току на повърхността на съвременния терен. Камъните са поставяни в неправилни хоризонтални редове, които на места съвсем изчезват. Макар и с порутен покрив и напълно разрушен притвор, от който е запазена само малка част от южната му стена, църквата като археологически обект е сравнително добре запазена. Планът ѝ е съвсем прост: малък надлъжен кораб с полукръгла апсида от изток и притвор с форма на удължен правоъгълник, разположен по надлъжната ос на църквата. Приблизително по средата на северната и южната стена на наоса, разположени една срещу друга, се издават навън две конхи, които по форма и размери са идентични с апсидата (обр. 2, 3). Те са широки 1,20 и дълбоки 0,70 м. Планът е напълно симетричен с изключение на нишата в северната приапсидна стена. Такава ниша липсва в съответната южна стеничка. Заедно с апсидата църквата е дълга 12,60 м, а широка 4,60 (заедно с дебелината на зидовете). Като се изключат конхите и малката полукръгла ниша при апсидата, стените нямат други разчленения.

Правоъгълният притвор, изглежда, е строен по-късно от църквата. Над наоса, както и над притвора са се издигали цилиндрични сводове. Сега е запазен само сводът на наоса. Църквата е била слабо осветена. Оскъдна светлина в нея е проникнала само през тесни амбразури, които виждаме в конхите към страничните зидове и апсидата. Входът към наоса завършва горе с хоризонтално поставена греда (обр. 4). Навярно подобно устройство е имал и входът, който се е намирал в западната стена на притвора. Сводът на наоса е изграден от добре издялани блокчета от бигор. Над входа към наоса, отвън (т. е. откъм притвора) се вижда обичайната на това място полукръгло засводена ниша.

Църквата е била покрита с каменни плочи, повечето от които са запазени и сега. Отвън тя не е била измазана за разлика от вътрешността ѝ, която е била покрита със стенописи.

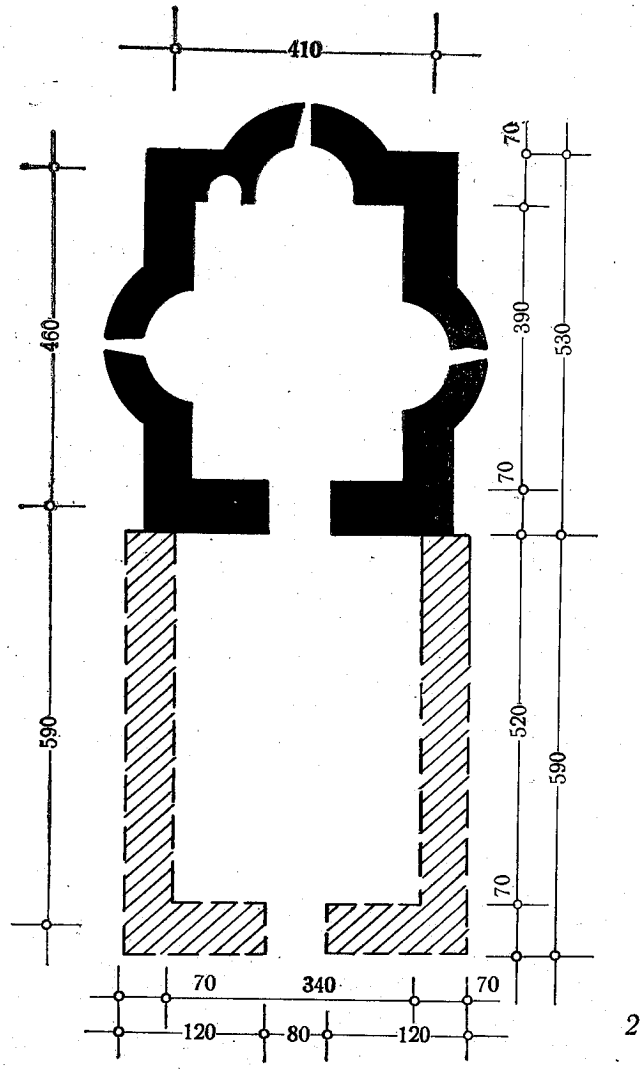

2

● *Обр. 2. Църквата при с. Пчелинци, план.* ***Fig. 2. Plan de l'église près du village Pčelinci***

● *Обр. 3. Църквата при с. Пчелинци, гледана от юг.* ***Fig. 3. L'église près du village Pčelinci, vue du Sud***

● *Обр. 4. Църквата при с. Пчелинци, гледана от северозапад* ***Fig. 4. L'église près du village Pčelinci, vue du Nord-Ouest***

Сега отделни части от тези стенописи са запазени само в наоса и апсидната конха. Несъмнено е обаче, че стенописи е имало и върху останалите стени.

Над входа откъм наоса личат следи от фресков надпис, който е доста изтрит и в по-голямата си част напълно унищожен, но все още може да се прочете името Николай Чудотворец, на който светец, изглежда, е била посветена църквата. Чете се и името на един от ктиторите — Пею. Има място за още

3

4

едно име, но е изтрито. Този надпис е твърде късен и навярно се отнася към последното изписване на църквата.

От стенописите по южната и северната стена са оцелели отделни части, но се намират в такова лошо състояние, че нито могат да се разпознаят сюжетите, нито е възможно да се каже нещо по-определено за иконографията на изписаните фигури и сцени или за живописните качества на зографията. В по-добро състояние са стигнали до нас стенописите в апсидата, където в апсидната конха се разгръща монументалната композиция Причестяване на апостолите (**причащение апостолов**), а в калотата на същата конха заема своето традиционно място Богородица Оранта. От запазените фрагменти стенописи личи, че в северната конха е била изписана композицията Деисис, а в южната — военните светци Теодор Тирон и Теодор Стратилат. Деисисната композиция е подчинена на една схема, която получава широко разпространение в нашите по-късни стенописи: Христос седи на трон, обърнат фронтално към зрителя, отляво — Богородица, а отдясно — Иоан Кръстител, и двамата обърнати към Христос в молитвена поза. Военните светци от южната конха са представени прави в цял ръст. Подробности не личат.

Над прозорчето, което се намира точно между двамата светци, е имало фресков надпис. От отделните запазени думи се вижда, че надписът е имал литургическо съдържание. Подобен надпис и приблизително на същото място има и в църквата „Св. Теодор Тирон и Теодор Стратилат" в с. Добърско, Благоевградски окръг.[1] Двамата военни светци са третирани в духа на късната византийска традиция, която е характерна за стенописите ни от епохата на турското владичество в нашите земи. Светците са представени фронтално с тяхното стереотипно въоръжение и с традиционната нюансировка на облеклата — Теодор Тирон в сивочерен хитон и червен химатий, а Теодор Стратилат — в червен хитон и зелен химатий. Интересна и оригинална е шапката на Стратилат, обточена в долния край с низ от перли, а в горния с широки бели ленти, редуващи се с по-тънки ивици.

Върху стената източно от южната конха са стояли образите на Козма и Дамян, държащи в двете си ръце по една плоска кутия с медикаменти. От тази композиция е запазено малко нещо. Над вратата откъм наоса е стояла на традиционното си място сцената Успение Богородично. На стената под приапсидната ниша е бил представен Йона, когото поглъща кит. Подобна композиция и на същото място бе открита в софийската църква „Св. Богородица", разкопана при преустройството на центъра на София през 1957 г.[2]

Сцената Благовещение заема също отреденото ѝ от традицията място — ангелът върху северната приапсидна стена, а Богородица — върху южната. В апсидата над образа на Богородица е образът на Христос — Убрус. Запазените слаби следи от стенопис върху западната стена на наоса показват, че и тук разположението на фигурите се подчинява на общоприетата схема, неизменно прилагана в нашите по-късни стенописи. Южно от входа, с лице към зрителя, е изписан архангел Михаил, а северно — Константин и Елена. Над правите фигури, разположени в долната част на стените, е имало фриз от кръгли медалиони с бюстове на светци. Над този фриз са били сцените на Страстите, а още по-нагоре — Празниците. От последните са запазени само части от Възнесението, което е било изписано високо над апсидната конха.

Най-голям интерес в иконографско и художествено отношение представляват стенописите в апсидата. Тук виждаме допоясния образ на Богородица Оранта, сцената Причестяване на апостолите и светците — автори на литургии, разпределени в две групи, северно и южно от жертвената трапеза, всяка група на чело с по един ангел, държащ в ръцете си рипида. Светците — автори на литургии с ангелите заемат най-долната част на апсидната конха.

В иконографско отношение представеният в апсидата образ на Богородица не се отличава с нищо съществено от традиционните типове на Богородица, който в нашите по-късни стенописи е познат с епитета „Ширшая небес", или Платитера и заема винаги място в апсидната конха. Изображението привлича нашето внимание и със своята художественост и главно със светлата си колоритна гама, с необикновената свежест на палитрата и с постигнатата чрез този колорит изразителност. Образът е очистен от всякакво мистично чувство. Той ни е показан в неговите чисто човешки черти. Можем смело да кажем, че въпреки спазената в иконографско отношение традиционна схема, по същество това е един светски образ, в който не е останал никакъв подтекст от ня-

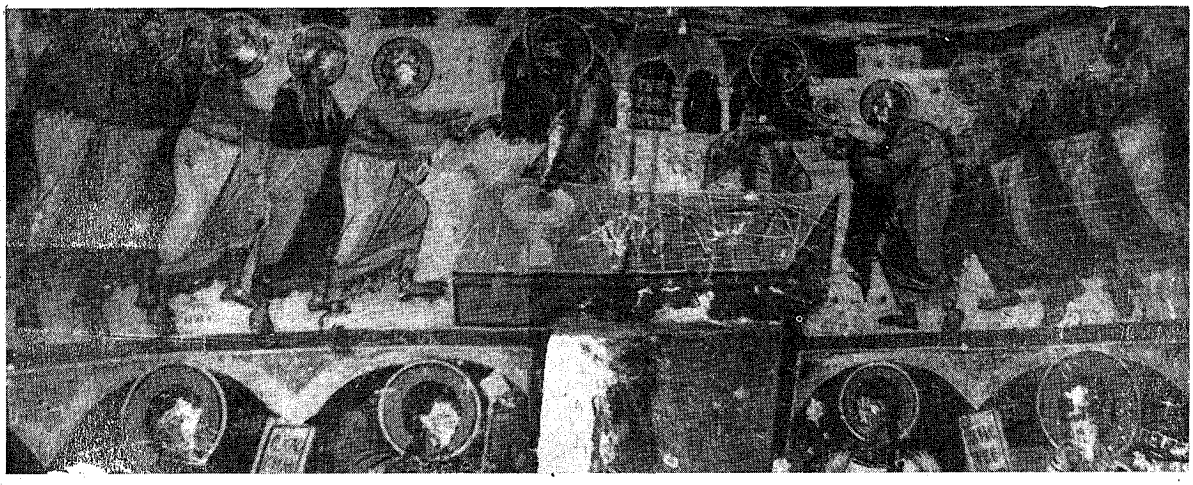

5

● *Обр. 5. Църквата при с. Пчелинци.[2] Причестяване на апостолите.* ***Fig. 5. L'église près du village Pčelinci. La communion des apôtres***

някакво скрито духовно начало, за което безпомощно ни загатва формално спазената иконографска схема. В колоритно отношение образът се отличава от всички останали и безсъмнено произхожда от по-късно време. Той изцяло е обърнат към една нова епоха — епохата на нашето закъсняло приобщаване към светското изкуство на европейските народи, които чрез възраждането на античните форми бяха вече сложили окончателно край на средновековната мистика в областта на изобразителното изкуство.

По-друг характер има композицията Причестяване на апостолите (обр. 5). Фигурите са разпределени симетрично отляво и отдясно на светата трапеза, зад която се издига четириарк балдахин: надясно Христос, с развят зад гърба си химатий, поднася потир с вино, а отляво — на срещуположния край на трапезата — друга фигура на Христос раздава хляб на апостолите. На трапезата лежат символични инструменти и голям потир. Трябва да се отбележи, че и двата потира — и този, който държи Христос с виното, и другият, който лежи на трапезата, имат характерната форма на потирите, които са ни известни още в литургичната практика от времето на Първата българска държава.[3]

Лицата на апостолите и на Христос, а и на всички светци са така изподраскани и олющени, че нищо определено не може да се каже за изразяването на някаква душевност. Главната отличителна черта на композицията тук е нейната монументалност. Сцената представлява внушителна процесия на строго симетрично разпределени фигури, откройващи се на фона на еднопланова архитектурна композиция. Въпреки тази симетрия обаче сцената съвсем не е статична. Напротив, в привидното еднообразие, което се отнася до композицията като цяло, се наблюдават отделни жестове и пози, които допринасят извънредно много за подчертаване на динамичния характер на композицията. Преди всичко художникът не се е задоволил просто да повтори една и съща фигура на Христос на две места, а е представил тези фигури по различен начин: едната — тази, която поднася потира с причастието, доста раздвижена, докато другата е много по-спокойна. Но основното впечатление за раздвиженост се получава от фигурите на апостолите — те всички са устремени към центъра на композицията. И макар да пристъпват по един и същи начин с издаден напред десен, респ. ляв крак, тази устременост е особено силно подчертана от наклоненото положение на фигурите. Те очертават диагонали, които мислено се събират във върха на един триъгълник, в центъра на който е балдахинът с двете фигури на Христос и трапезата, начертана с обратна перспектива.

Тази сцена, която се среща още в VI в. в евангелието от Росано,[4] създадено някъде на изток — в Мала Азия или Египет, продължава да бъде наред със сцената Божествена литургия една от най-вълнуващите догматично-литургични композиции в средновековната византийска живопис. Ние сме изненадани,

че в малката селска църквица при с. Пчелинци тази сцена е запазена в първичната си чистота с нейния подчертан монументално-експресионистичен характер. Със силното си емоционално въздействие, което упражнява върху нас, тя ни напомня за тържествената монументалност на Божествената литургия в църквата Перивлиптос в Мистра (XIV в.).[5] Причестяването на апостолите е една от любимите теми, които се срещат не само в илюстрованите евангелия, но също така в мозаичната и стенописната украса на църквите на Балканския полуостров, Мала Азия и Русия между IX и XIV в., а у нас и през епохата на турското владичество.

Накрая, следва да се спрем на въпроса за датировката както на самата църква, така и на нейните стенописи. Трябва веднага да кажа, че в това отношение ние сме много затруднени, тъй като не разполагаме с никакви конкретни данни — нито писмени, нито веществени. Най-трудно е да определим кога е построена църквата. В това отношение засега можем да изкажем само някои предположения, основаващи се върху стилни и технологични особености. Така едва ли може да има съмнение, че тази еднокорабна църква със странични конхи е възникнала под влияние на атонската манастирска архитектура. Като имаме пред вид, че влиянието на Атон в нашите земи се засилва особено много след XIV в., можем да допуснем като твърде вероятно, че и построяването на църквата се отнася към една сравнително по-късна епоха — именно след XIV в. За такава късна епоха говори до известна степен фактът, че хоросанът, който е бял, не е много здрав. Липсата на свод над входната врата при един относително доста солиден каменен строеж е също едно указание за по-късна дата на построяването. Все в подкрепа на една по-късна датировка се явява и покритието на църквата с каменни плочи, при условие, че те са оригинални, а също така липсата на по-големи прозорци, предназначени за осветление. Съществуващите три амбразури — по една във всяка конха, очевидно имат друго предназначение — да служат, както и при крепостите, по-скоро за наблюдаване и защита, отколкото за осветление, за която цел те явно са недостатъчни. Най-сетне тази църква се свързва с цяла серия малки църкви със странични конхи, получили широко разпространение тъкмо в Западна България през епохата на турския феодализъм.[6] Всичко това ни дава основание да отнесем църквата при с. Пчелинци към първите векове от турското владичество и по специално към XV—XVI в.

Що се отнася до стенописите, то по най-общи стилови белези и сравнения с други подобни паметници, като напр, със стенописите в църквата Св. Теодор Тирон и Теодор Стратилат в с. Добърско, Благоевградски окръг, или с тези от манастирската църква при с. Сеславци, Софийски окръг, можем да смятаме с голяма сигурност, че са изписани през първата половина на XVII в. Към едно повторно изписване се отнася образът на Богородица в апсидата. Това изписване може да е станало към втората половина или края на XVIII в. от местни талантливи майстори. Към същото време може да се отнесе и ктиторският надпис, запазен фрагментарно.

И така датирането на най-ранните стенописи от първата половина или дори самото начало на XVII в. се явява в пълно съгласие с предложената датировка на самата църква, която, като държим сметка за стенописите, можем да датираме още по-точно от XVI в.

С обнародването на църквата при с. Пчелинци ние изнасяме на показ един незаслужено пренебрегнат и забравен от нашите изследвачи паметник от нашето късно средновековие, който отсега нататък ще заеме, надявам се, мястото, което заслужава между скромните паметници на религиозната ни архитектура и живопис в Западна България от ранната епоха на турския феодализъм у нас.

[1] Ст. Михайлов. Църквата Св. Теодор Тирон и Теодор Стратилат в с. Добърско. — ИАИ, XXIX, 1966, с. 5—40.

[2] Тази църква е разкопана от Магдалина Станчева. Материалите още не са обнародвани. Изказвам бладарност на М. Станчева, загдето ми позволи със задоволство да привлека като паралел нейното откритие, преди тя да го обнародва.

[3] Такъв потир от глина, украсен с врязани хоризонтални и вълнообразни линии и покрит с жълтозелена глазура, е открит в църква 36 в Плиска (вж. Ст. Михайлов. Археологически материали от Плиска (1948—1951). — ИАИ, XX, 1955, обр. 3.

[4] Ch. Diehl. Manuel d'art byzantin. I. Paris, 1925, p. 255.

[5] Ibidem, fig. 400—401.

[6] Като най-близки паралели можем да посочим църквата в Планичкия манастир (XVI в.) (срв. А. Грабар. Материалы по средневековому искусству в Болгарии. — ГНМ за 1920 г., обр. 62), една църква на левия бряг на р. Струма при с. Пастух, Кюстендилски окръг, както и църквата в Алинския манастир, която има странична конха само откъм северната надлъжна стена, и др.

Église du Bas Moyen âge près du village Pčelinci

STAMEN MIHAJLOV

(Résumé)

Une ancienne église près du village Pčelinci, dép. de Pernik, fait l'objet de cette publication. C'est une église à nef unique avec des conques latérales. Le narthex a été bâti postérieurement. Du point de vue architectural cet édifice est apparenté aux constructions d'une époque plus tardive du Mont Athos, ainsi qu'aux monuments du XV—XVIe s. de la Bulgarie de l'Ouest.

Des fragments de peintures murales y sont conservés, principalement dans la conque de l'abside. La composition monumentale — La communion des apôtres— mérite une attention particulière. On doit signaler aussi dans l'abside la Vierge Orante qui est très impressionnante par son coloris clair.

L'église semble avoir été bâtie au XVIe s. et la peinture murale la plus ancienne remonte à la première moitié du XVIIe s. Quant à la Vierge Orante elle est probablement de la seconde moitié du XVIIIe s.

За „тракийското фиале“ от с. Кръвеник, Севлиевско, и за надписа върху него

АРА МАРГОС

Напоследък Ат. Милчев и Н. Ковачев публикуваха ред археологически находки, произхождащи от различни епохи, намерени в землищата на селата Стоките и Кръвеник, Севлиевско.[1] Между тях те описват и едно „посребрено медно тасче (фиале)“ от музейната сбирка в с. Кръвеник (обр. 1). След по-

• *Обр. 1 а) медно тасче от с. Кръвеник; б) надписът върху него. Fig. 1 a) petit bol en cuivre du village Krăvenik; б) son inscription*

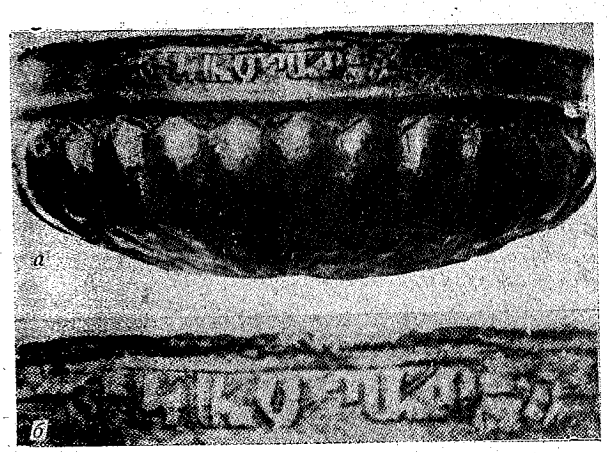

1

дробното описание на съдчето авторите отбелязват, че на шията му има надпис NIKO MOKP (обр. 1 *б*), без да дадат обяснение на смисъла му.[2] Те отнасят тасчето към IV в. пр. н. е., като пишат, че „може да се свърже с произведенията на местната тракийска промишленост, независимо че в него майсторът копира образци на ориенталската торевтика“[3]. Като най-близки аналогии на тасчето се посочват такива от селата Градница, Александрово и Радювене.[4] Очевидно е, че авторите са взели пред вид при сравнението само формата на съда, но не са обърнали внимание на факта, че всички посочени тракийски фиалета са сребърни и между тях няма медни.[5]

Преди всичко бихме искали да се спрем на надписа върху съда. Веднага прави впечатление, че той не е изчукан или дълбан, каквито са надписите върху тракийските метални съдове,[6] а гравиран чрез киселина — техника, която не е съществувала през елинистическата епоха. Що се отнася до четенето на надписа от Ат. М. и Н. К., трябва да отбележим, че то е напълно погрешно. Те виждат тук гръцки букви, а в същност не е трудно да се види, че се касае за новоарменски надпис.

Първата буква от надписа (обр. 1 *б*), която авторите определят като „N“, е в същ-

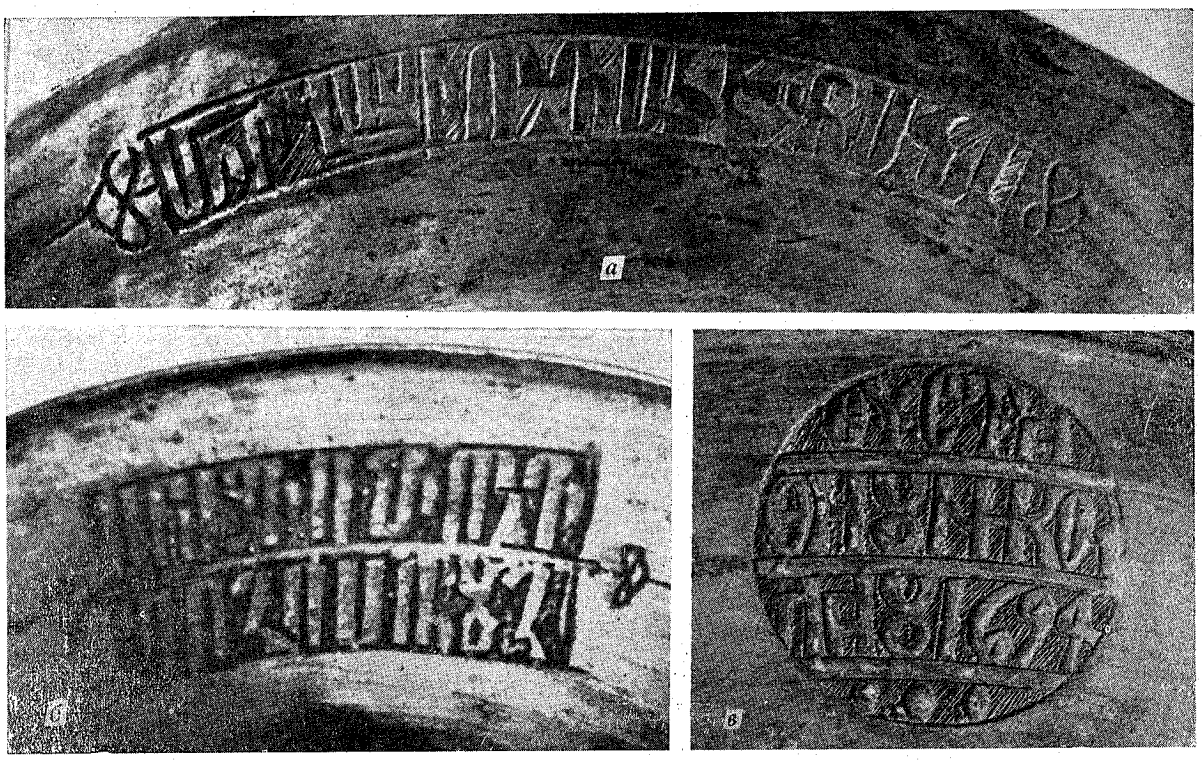

2

3

● *Обр. 2. Надписи върху медни сахани: а) от XVIII в. (Етнографски музей, Варна); б) от 1741 г. (Етнографски музей, София); в) от 1694 г. (Църковен музей, София).* ***Fig. 2. Inscriptions sur des assiettes en cuivre: a) du XVIII[e]s. (Musée ethnographique, Varna); б) de 1741 (Musée ethnographique, Sofia); в) de 1694 (Musée d'art religieux, Sofia)***

● *Обр. 3. Медни тасове с пластична украса: а) от 1718 г. (частно притежание); б) от XVIII в. (частно притежание) (по Г. Бакърджиев).* ***Fig. 3. Bols en cuivre à décor plastique: a) de 1718 (propriété particulière); б) du XVIIIe s.(propriété particulière) (d'après G. Bakărdžiev)***

ност арменската буква „Կ“ (к). След нея те виждат „I“, но не са обърнали внимание, че долният край на хастата е извит надясно, нещо, което не само че е неприсъщо за конфигурацията на тая буква, но както ще ви-

дим по-долу, е свързано с очертанията на съвършено друга буква. По-нататък авторите четат „К“. Обаче тук липсва горна наклонена хаста, съразмерна по дебелина и релефност на останалите хасти при буквите в надписа. Тънката релефна ивица, която авторите вземат за горна наклонена хаста на буквата „К“, е получена при гравирането и подобни ивици се виждат на много места в полето, където е разположен надписът. В същност очертанията на предполагаемите „І“ и „К“ представляват арменската буква „Ա“ (а). „О“-то би било приемливо, ако в горния край елипсата не стоеше отворена. Тук е гравирана арменската буква „Ս“ (с). Следващите букви „МОК“ Ат. М. и Н. К. очевидно виждат в лигатура. Трудно е, обаче, да се приеме първата от тях за „М“, а третата не може да бъде „К“ по същите съображения, както при „К“ в „NIKO“. Тук стоят в лигатура арменските букви „գ“ (п) и „Ա“ (а). Последната буква, определена като „Р“, представлява в същност полуелипса с леко удължен ляв край и е действително „Р“, но на арменски.

И така в надписното поле се чете съвършено ясно думата **ԿԱՍՊԱՐ** — *Каспар*, арменско лично име от мъжки род. Без съмнение, касае се за името на притежателя на тасчето.

Върху медната посъда от късното средновековие твърде често се срещат надписи с името на собственика. Нерядко наред с името е отбелязвана и годината на изработване на съда (обр. 2 *б*, *в*).

При гореописаното тасче годината не е отбелязана, но по палеографските особености и техниката на изписване на буквите, както и по орнаментите върху съда, може да му се даде сравнително точна датировка.

Изписване на надписи върху медни съдове с гравиране чрез киселина е твърде характерна техника в бакърджийството и куюмджийството през XVII—XIX в.[7] Подобни релефни надписи върху някои произведения на тези занаяти се срещат особено често през XVII и XVIII в. Характерен орнамент за този период е трилистната детелина в началото и в края на надписното поле (обр. 1 *б* и 2 *а,б*).

Една друга особеност на украсата на тасчето също така допринася за датирането му. Това са релефните ребра по външната страна на съда от шията надолу, подобни на които се срещат при някои медни съдове. Тази пластична украса (обр. 3 *а*, *б*) се разпространява у нас през XVIII в.,[8] от когато трябва да се датира и тасчето от с. Кръвеник.

[1] Ат. Милчев, Н. Ковачев. Материали за археологическа карта на Севлиевско. — Археология, XIII, 1971, кн. 2, с. 45—56.

[2] Пак там, с. 53.

[3] Пак там, с. 54.

[4] Пак там, с. 54.

[5] Авторите смятат, че тасчето е посребрено, но несъмнено то е калайдисано.

[6] В. Добруски. Материали по археологията на България. — СбНУ, XVIII, 1901, с. 768; Х. и К. Шкорпил. Находки на сребърни тасове до гара Синдел. — ИВАД, V, 1912, с. 25 и табл. II, обр. VI б; D. Zontschew. Der Goldschatz von Panagjurischte. Berlin, 1959, с. 7, 9, 13; fig. 2, 6, 7, 18, 30, 31, 58; Цв. Дремсизова. Надгробна могила при с. Браничево. — Изследвания в чест на акад. Димитър Дечев. С., 1958. с. 450.

[7] А. Примовски. Медникарството в Родопската област. С., 1955. с. 118—119.

[8] Г. Бакърджиев. Кована мед. С., 1957. с. 21; също и прил. 18, 23, 24 и особено 26, на който тас между релефните орнаменти има също по три малки пъпки (вж. обр. 3 б), както при тасчето от с. Кръвеник.

Sur la „phiale thrace“ du village Krăvenik, rég. de Sevlievo, et sur son inscription

ARA MARGOS

(Résumé)

En 1971 At. Milčev et N. Kovačev ont publié „un petit bol en cuivre argenté, (une phiale)“ de la collection du musée du village Krăvenik, rég. de Sevlievo. Sous l'embouchure du vase on voit une inscription considérée par les auteurs comme grecque et lue: „NIKO MOKP“ restée cependant sans explication. Ils attribuent cette pièce au IVe s. av. n. è. en relevant que „on pourrait la mettre en relation avec les productions de l'industrie thrace locale, indépendamment du fait que l'orfèvre a copié des specimens de la toreutique orientale.“

En analysant les formes des lettres de l'inscription, l'auteur établit qu'il s'agit en effet d'une inscription en arménien moderne portant le nom du propriétaire de l'objet — „Kaspar“. Il est a remarquer que l'inscription est gravée à l'acide. Or cette technique n'existait pas à l'époque hellénistique, mais était largement répandue dans la chaudronnerie au XVII — XIXe s.

D'après les particularités paléographiques et la technique à l'acide mentionnée ci-dessus, ainsi que d'après le décor plastique du vase l'auteur le date du XVIIIe s.

Критика и рецензии

E. SCHÖNERT-GEISS. DIE MÜNZPRÄGUNG VON BYZANTION. Teil II. Keiserzeit. Akademie-Verlag, Berlin, 1972.

След Корпуса на монетите на Перинт, издание на Германската Академия на науките (1965 г.)[1], Ед. Шьонерт-Гайс издаде в два поредни тома Корпус на монетите на Византион.

Първата част под заглавие Die Münzprägung von Byzantion. I. Autonome Zeit. бе издадена в 1970 г. Излизането от печат в средата на 1972 г. на втората част от този корпус дава възможност да се направи пълна преценка на труда на Ед. Шьонерт-Гайс, особено необходим за специалистите в областта на античната нумизматика и археология.

На първо място тя дава възможност да се постави на преоценка един особено важен и наболял въпрос — този за издаването на корпуси на антични и средновековни монети. Поради неразбиране може би на някои от съществените задачи на нумизматиката, която като наука има свои специфични методи, някои специалисти се отнасят критично и пренебрежително към издаването на корпуси и на нумизматични, и на епиграфски паметници. Достига се не само до подценяването им като самостоятелни научни изследвания, които изискват задълбочено познаване на материала и дългогодишен упорит изследователски труд, но и до отричането им като основни справочници в проучването на конкретен вид исторически паметници. В съвременния етап на развитието на нумизматиката именно чрез издаването на специализираните корпуси, заменило това на универсалните каталози, се стигна до изследвания на нумизматичните паметници, които надхвърлиха далеко чисто специфичните граници на античната нумизматика. Характерен пример в това отношение е цялостното изследване на монетосеченето на Атина през т. нар. втори период[2], което позволи на Маргарет Томсон не само да установи характерните особености на това монетосечене (хронология, типове, надписи, номинали и пр.), но и да направи някои основни изводи за икономическите и политическите отношения на Атина с Рим, с понтийския владетел Митридат VI и т. н. Още по-интересни ще бъдат сведенията, които ще предостави наскоро Корпусът на монетите на Филип II, изготвен от един от най-добрите съвременни специалисти в областта на античната нумизматика — директора на Парижкия монетен кабинет д-р Жорж Льо Ридер. Значението на пълното издаване на корпусите на северногръцките градове като пълни и достоверни извори за икономическото и политическото развитие на градовете в Мизия и Тракия през епохата на римското владичество е оценено още в първата четвърт на XX в. от видните немски нумизмати К. Реглинг и Б. Пик, които слагат началото на поредицата корпуси на монетите на тези градове.[3] Идеята на Реглинг и Пик намира отзвук и у други изследвачи. Макар и не с такава ерудиция, Мушмов и Ружичка посветиха отделни монографични изследвания на монетите на Сердика[4] и Пауталия[5].

След известно прекъсване в периода на Втората световна война и непосредствено след нея поредицата от корпуси бе подновена чрез договор за сътрудничество между ГАН и БАН. Резултат на това споразумение са споменатите по-горе корпуси на Перинт и Византион, а от българска страна намиращият се под печат Корпус на монетите на Деултум. От наша страна предстои да се подготвят корпусите на монетите на Бизия, Адрианопол, Месемврия и Аполония. Само пълното издаване чрез корпуси на т. нар. от Пик и Реглинг монети на северногръцките градове ще позволи да се направят пълни наблюдения върху характера на монетосеченето (изображения, надписи, номинали и пр.), които от своя страна ще хвърлят светлина върху поминъка на градското население, неговите религиозни схващания, естетически вкусове и пр. Съпоставянето на интересните изводи, получени от проучването на монетите на отделните градове, ще даде възможност на изследвачите не само да установят основните закономерности в развитието на това монетосечене, но и да разрешат редица конкретни въпроси, като заимствуване на монетните изображения, възпроизвеждане на архитектурни паметници и произведения на скулптурната пластика, прояви на религиозен синкретизъм и пр.

Пример в това отношение е изследването на Шьонерт-Гайс върху монетите на Византион. Върху първата част, която обхваща хронологически монетосеченето на Византион от самото му начало — първите десетилетия на IV в. пр. н. е. до епохата на Август, тук ние няма да се спираме подробно. Стегнато написана, въз основа на проучването на изобилен нумизматичен материал, тя запознава изследвачите с богатото монетосечене на Византион през класическата и елинистическата епоха. Интересни са наблюденията на авторката върху развитието на монетните типове, различните монетни системи, които стоят във връзка с икономическото и политическото положение на града — важен транзитен пункт в търговията с Изтока и пр. Каталогът също е издържан във всяко отношение и може да се ползува с лекота. Може да се съжалява само, че в тази част са изпуснати подражанията на статерите и тетрадрахмите на Лизимах, които съставят най-значителния дял от монетосеченето на Византион през елинистическата епоха. В една подробна рецензия[6] Жорж Льо Ридер е отбелязал някои грешки, допуснати от авторката по отношение метрологията на монетите, сечени през IV в. пр. н. е., въпрос, предварително изяснен от него въз основа на публикуването на две монетни съкровища от Пропонтида.[7]

Втората част, посветена на монетите, сечени от Византион през епохата на римското владичество, обхваща също увод и каталог. В увода са разгледани, макар и накратко, въпросите за сребърното монетосечене на града, за теглото, типовете и надписите на бронзовите монети. Направен е преглед на монетните

съкровища, в които те са застъпени, и пр. Авторката разглежда правилно, като оригинални, сребърните монети с образите на Реметалк I и Август, върху които се чете надписът BVZANTIA. Редкостта на тези монети и необичайната форма на споменатия надпис, който представя името на града в им. падеж ж. род, са давали основания на някои учени да изказват известни съмнения по повод тяхната автентичност. Това обстоятелство изискваше авторката да се спре по-подробно върху тази изключителна монетна емисия. Отсичането в монетарницата на Византион на монетите с образите на Август и Реметалк и с изричното отбелязване на името на града показва неговата зависимост не само от римляните — безспорни господари на Балканския полуостров и на Мала Азия, но и от покровителствувания от тях Реметалк.

В същата глава, посветена на сребърното монетосечене на Византион, авторката се спира и на номиналите на монетите, сечени по времето на Август и Тиберий. Тя приема за драхми монетите с образите на Август и Реметалк I с тегло 3,20, 3,26, 3,47 и 3,75 г, за дидрахми — тези на Тиберий с тегло 6,29 г, и за тетрадрахми, сечени също по времето на Тиберий — монети с тегло 11,79 и 15,07 г. Според Шьонерт-Гайс средното тегло на последните две монети (13,49 г) се приближава до това на цистофорите, при които теглото на тетрадрахмата е от 11,5 до 12,5 г. Сребърните монети, сечени в Византион, са твърде малобройни — факт, който не позволява да се приемат или отхвърлят категорично предложените от Шьонерт-Гайс номинали. Освен това разликата в теглото на монетите е така значителна, че затруднява тяхното подвеждане към една обща монетна система. Така теглото на първата тетрадрахма на Тиберий (11,79 г) се покрива напълно с това на цистофора, докато теглото на втория екземпляр от този вид — 15,07 г, се приближава повече до теглото на тетрадрахмите, сечени по атическата монетна система. Близко до тази система е теглото (3,95 г) на драхмата с образите на Август и Реметалк I от съкровището, открито край с. Съдиево, Сливенско.[8] Атическата монетна система е била особено популярна в Византион, който чак до средата на I в. пр. н. е. сече по нея многобройни емисии тетрадрахми, подражания на тези на Лизимах. Това дава възможност да се предположи, че е възможно въпросните емисии сребърни монети да са били отсечени въз основа на две различни монетни системи — атическата, която е с по-стари традиции, и тази на цистофорите — свързана преди всичко с източното малоазийско монетосечене.

Шьонерт-Гайс разглежда подробно изображенията, надписите и теглото на бронзовите монети, сечени в монетарницата на Византион. Тя отбелязва, че освен общохарактерните изображения, като тези на Асклепий, Хигия, Немезида и Тюхе, върху монетите на Византион се среща много често изображението на Артемида.

В увода е отделено специално внимание на псевдоавтономните монети, които се датират от II и III в., и т. нар. „съюзно монетосечене". Според авторката последното се обяснява преди всичко с установяването на икономически и „културни" връзки между градовете Никея и Византион, от една страна, и Бизия и Византион, от друга. Вторият случай е особено интересен, тъй като въпросните „съюзни" монети са сечени в монетарницата на Бизия по време на царуването на Филип баща.

Главата, посветена на монетните съкровища, в които са застъпени монети, сечени в Византион, е малка по обем. В нея от България е посочено само едно съкровище — това от Стара Загора, което съдържа една единствена монета, сечена в Византион по времето на Марк Аврелий. Явно тези сведения не са пълни. Не са посочени всички съкровища, като това от с. Крепост, Хасковско, с. Съдиево, Сливенско, и пр. Освен това тук можеше да бъде разгледан и по-подробно въпросът за циркулацията на монетите на Византион, която е била по-значителна в Мала Азия, както се вижда от посочените монетни съкровища. Това обстоятелство показва и ориентировката на икономическите отношения на Византион именно с римските провинции в Мала Азия.

Каталогът, който по обем обхваща по-голямата част от корпуса, е изработен извънредно грижливо и прегледно. Материалът е подреден систематично, обстоятелство, което улеснява изследвачите.

Така представен, корпусът на монетите на Византион се явява необходим за всички изследвачи в областта на античната нумизматика.

[1] E. Schönert. Die Münzprägung von Perinthos. Berlin, 1965.

[2] M. Thompson. The New Style silver coinage of Athens. New Jork, 1961.

[3] B. Pick und K. Regling. Die Antiken Münzen von Dacien und Moesien. Berlin, 1910.

[4] Н. Мушмов. Монетите и монетарниците на Сердика. София, 1926.

[5] Z. Ruzicka. Die Münzen von Pautalia. Sofia, 1933.

[6] G. Le Rider. Sur le monnayage de Byzance au IVe sciecle. — RN, XIII, 1971, p. 143—153.

[7] G. Le Rider. Deux trésors de monnaies grecques de la Propontide. —Bibliothèque archéologique et historique de l'Institut français d'Archéologie d'Istanbul, XVIII, 1963.

[8] Й. Юрукова. Принос към тракийската нумизматика. — Археология, XIV, 1972, кн. 2, с. 32.

Й. ЮРУКОВА

Международен симпозиум по скално изкуство в Норвегия

Симпозиумът беше открит на 7. VIII. 1972 г. от проф. д-р А. Моланд, директор на Института за сравнителни изследвания на човешката култура, във фиордовия хотел на о-в Ханкьо, разположен на 95 км южно от гр. Осло и недалеч от гр. Фредрикстад, и приключи работата си на 12. VIII. 1972 г. Инициатор и главен организатор на симпозиума беше проф. д-р С. Марстрандер от Университета в гр. Осло, директор на Археологическия музей към същия, който заедно с най-близките си сътрудници се беше погрижил да бъде създадена подходяща обстановка за творческа работа. Същият ръководеше през цялото време заседанията на симпозиума.

На симпозиума бяха представени следните страни: Австрия, България, Дания, Западна Германия, Испания, Италия, Норвегия, САЩ, Финландия и Швеция. Общият брой на делегатите беше 26, а на съпровождащите ги лица — 5. Най-многобройни бяха делегациите на скандинавските страни Норвегия и Швеция. Присъствуваха изтъкнати специалисти по проблемите на праисторическото скално изкуство в Европа и извън нея. От българска страна в симпозиума взе участие ст. н. с. Георги Илиев Георгиев, ръководител на Секцията за праистория в Археологическия институт и музей при БАН и доцент по праистория в Софийския университет.

На симпозиума в течение на три дни бяха прочетени общо 20 научни доклада и съобщения, които бяха разпределени по географски покрайнини, както следва:

На 7. VIII. 1972 г. бяха прочетени и разисквани доклади, които се отнасят до скални рисунки в Североевразийската област, а именно: Х. Кюн (ГФР, Майнц), Новооткрити скални рисунки. Касае се за скални рисунки, изследвани от съветския археолог акад. А. П. Окладников (СССР, Новосибирск), който не присъствуваше на симпозиума и беше предоставил правото на проф. Х. Кюн да ги докладва; П. Сарваш (Финландия, Хелзингфорс), Скални рисунки във Финландия; В. Асмус (ГФР, Хановер), Към културното значение на северозападногерманските „слънчеви камъни"; Г. Гисинг (Норвегия, Осло), Скалното изкуство в Северна Фено-Скандия и неговите източни паралели; П. Симонсен (Норвегия, Тромсьо), Нови елементи за изясняването на въпроса за произхода и края на североскандинавското скално изкуство; Г. Асмус (ГФР, Кьолн), Има ли доказателства за магия във връзка с времето при скалните рисунки от Фосум; С. Марстрандер (Норвегия, Осло), Проблемът за европейските импулси в нордическата област на аграрното скално изкуство; Б. Алмгрен (Швеция, Упсала), Промени в религията през бронзовата епоха в Швеция.

На заседанието, състояло се на 9. VIII. 1972 г., продължи прочитането на докладите, в които се разглеждат проблемите на скалното изкуство в Централна Европа, Средиземноморието и в други области, а именно: Х. Кюн (ГФР, Майнц), Стилни насоки в скалното изкуство на Европа; Е. Бургщалер (Австрия, Линц), Скални рисунки в Австрия; Г. Ил. Георгиев (България, София), Състояние на проучването на старото скално изкуство в България; А. Белтран (Испания, Сарагоса), Връзките между скалното изкуство в Канарските острови и бронзовата епоха ;Л. П. Гарсиа (Испания, Барцелона), Скални рисунки от Испания; А. Шулц (ГФР, Франкфурт на Майн), Скални рисунки в Северозападна и Северна Австралия; Д. В. Ритер (САЩ, Чико), Шаманът и душата на животните; Х. Кюн (ГФР, Майнц), Скални рисунки в Северна Америка.

На третото, последно заседание, състояло се на 12. VIII. 1972 г., бяха прочетени няколко доклада, в които се разглеждат принципни проблеми, а именно: Е. Анати (Италия, Капо ди Понте), Изследователски методи в праисторическото скално изкуство; Г. М. Ларсен (Норвегия, Берген), Топографска локализация на скалните гравюри и рисунки като източник за тяхната интерпретация; Д. Нордблад (Швеция, Гьотеборг), Връзката между скално изкуство, религия и общество.

Както се вижда от заглавията на докладите, прочетени и разисквани на симпозиума, поставени са били на разглеждане важни проблеми на праисторическото скално изкуство в различни континенти. Съобщени са били новооткрити скални гравюри и рисунки. Препоръчани са били нови методи и техники за изучаване на скалното изкуство. Направени са били опити за хронологизиране и интерпретиране на скалните рисунки и вникване в идеите, които са били въплътени в гравираните или рисувани образи и символи, за външните връзки и импулсите им. Така например проф. Х. Кюн, известен дългогодишен изследвач на праисторическото скално изкуство, застъпи известното негово схващане за наличието на четири различни насоки в праисторическото скално изкуство, а именно: а) натурализъм (палеолит), б) стилизация (мезолит), в) абстракция (неолит), г) реализъм (бронзова и желязна епоха). Някои специалисти, като Е. Анати, изтъкнаха, че често пъти през една и съща праисторическа епоха се срещат едновременно две и повече стилни насоки. Х. Кюн не се съгласи с това твърдение.

Както е известно, скандинав.

ските и германските специалисти са създали релативна и абсолютна хронология на скалните рисунки, която почива върху типологически белези и стилни особености главно на изобразените плавателни съдове (лодки и кораби). Най-старите рисунки според тях датират от времето на неолита. В тях са изобразени бозайници и риби. Такива рисунки се срещат в околностите на Осло (Драмен). По-голямата част от скалните рисунки в Норвегия и Швеция са датирани в бронзовата и желязната епоха.

Въпреки многобройните опити за интерпретация на скалните рисунки все още между специалистите съществуват различия по този кардинален въпрос. Х. Кюн вижда в много от човешките изображения първообразите на посетнешните германски божества. Това мнение не се приема от всички скандинавски специалисти по скалното изкуство. Изобщо може да се направи изводът, че голяма част от единичните човешки и животински изображения или композиции от такива изображения не са още задоволително интерпретирани. Интересен е фактът, че не всички племенни групи са гравирали скални рисунки, а само онези, които са населявали потоплите и плодородни области на Швеция, Норвегия и останалите скандинавски страни, т. е. онези, които освен от риболов са се препитавали и от земеделието и скотовъдството. Оттук може да се направи изводът, че скалните изображения са били свързани с някакъв култ, който не може да бъде друг освен култа към плодородието на майката-земя, взет в най-общ смисъл на думата. Рисунките са имали следователно религиозен характер. При тях са били извършвани вероятно култови действия за омилостивяване на суровата природа през определени части на денонощието, най-вероятно при изгрев и залез на слънцето, когато рисунките най-ясно са се очертавали на фона на плоските скални масиви, върху които са издълбани или изчукани. Обстоятелството, че почти върху всички скални рисунки постоянно сълзи водна струя, ни навежда също към мисълта за култ към плодородието.

В нашия доклад беше направен критичен преглед на изучаването на старото скално изкуство в България. Оспорено е отнасянето на скалните рисунки в пещерата Магура при с. Рабиша, Видинско, към началото на бронзовата епоха само въз основа на мними според нас изображения на „бойни брадви".

За добрата и правилна организация на симпозиума говори и фактът, че заседанията му се редуваха с тридневни научни екскурзии до местата на различни по време и характер скални рисунки в Южна Норвегия и западното крайбрежие на Швеция (Боху сленд). По време на една от екскурзиите Х. Асмус (ГФР, Хановер) демонстрира нов метод за копиране на скалните рисунки върху пауспапир.

Участниците в симпозиума имаха възможност да се запознаят и с други забележителни паметници от далечното минало на Норвегия, каквито са напр. прочутите викингски кораби, изложени в специален музей в гр. Осло, находките от княжеските гробове в надгробните могили при Боре — Остфолд и др.

Материалите от симпозиума ще бъдат обнародвани в специален сборник.

Организираният от норвежките праисторици международен симпозиум по скалното изкуство, които бяха подпомогнати от шведските си колеги по време на научната екскурзия на тяхна земя, изигра положителна роля за изучаването на скалните рисунки не само в скандинавските страни, но и в други части на земята. На симпозиума беше направена критична оценка на досегашното състояние на проучванията на скалното изкуство (гравюри и рисунки). Изказани бяха нови идеи и посочени пътища за правилното изучаване на рисунките — тези забележителни паметници от праисторията на скандинавските страни и в други части на света, традицията на които продължава и в по-късни исторически епохи.

Г. ИЛ. ГЕОРГИЕВ

• • •

През октомври—ноември 1972 г. в продължение на три седмици гост на Великобритания е бил ст. н. с., к. и. н. Теофил Иванов, завеждащ Секцията за антична археология при Археологическия институт и музей на БАН. По покана на университетите в Лондон, Оксфорд и Нюкасъл на река Тайн той е прочел лекция на тема: „Най-новите археологически разкопки в Улпия Ескус при с. Гиген, Плевенски окръг", която е била посрещната с голям интерес от специалистите и студентите. Освен това той е гостувал на университетите в Кембридж, Бирмингам, Кил, Дърам и Единбург. Посетил е Хадриановата и Антониновата стена и принадлежащите към тях лагери на легиони, помощни войски и наблюдателни кули. В музеите е имал възможност да се запознае с паметниците на материалната култура и изкуство на римска Британия. В Британския музей в Лондон той е проучвал един фрагмент от папирус, намерен в Оксиринхус в Египет, върху който в азбучен ред са изброени произведения на Менандър, между които и комедията „Ахейци", открита от Теофил Иванов. Сцена от нея е изобразена върху мозайка от Ескус.

А. Б.

• • •

По покана на Кръжоците към Швейцарското дружество за праистория и ранна история старши научният сътрудник Георги Илиев Георгиев, ръководител на Секцията за праистория в Археологическия институт и музей при БАН, е прочел през ноември 1972 г. в университетските градове Цюрих, Базел и Берн лекция на тема „Култура и изкуство на най-старите земеделци и скотовъдци в България" (с диапозитиви), в която са били разгледани последните праисторически открития в нашата страна, отнасящи се до изучаването на неолита и халколита.

Ст. н. с. Г. Ил. Георгиев е имал възможност по време на пребиваването си в Швейцария да посети музеи, научни институти, изложби и лаборатории, в които се е запознал с новооткрити праисторически находки от крайезерните наколни селища и с модерни методи за тяхното консервиране и проучване.

В. З.

СЪДЪРЖАНИЕ • SOMMAIRE

Атанас Пейков — За основните проблеми на неолитната революция 1

Кънчо Кънчев — За обработката и използуването на костта през неолита, енеолита и бронзовата епоха 7

Г. Цанова, Л. Гетов — Тракийската гробница при Мъглиж 15

Рашо Рашев — Прабългарски култов паметник от Мадара 29

МАТЕРИАЛИ И СЪОБЩЕНИЯ

Горанка Тончева — Калъпи за отливане на сечива и украшения от с. Есеница . . 39

Евелина Генова — Тракийска гробна находка от с. Вълчитрън, Плевенски окръг 45

Теодора Ковачева — Погребение от гр. Плевен (III в.) 49

Тодор Герасимов — Ранновизантийски екзагии от България 54

Стамен Михайлов — Късносредновековна църква при с. Пчелинци 59

Ара Маргос — За „тракийското фиале" от с. Кръвеник, Севлиевско, и за надписа върху него 65

КРИТИКА И РЕЦЕНЗИИ

Й. Юрукова — E. Schönert-Geiss. Die Münzprägung von Byzantion. Teil II. Kaiserzeit. Akademie-Verlag. Berlin, 1972. 68

ПРЕГЛЕД

Г. Ил. Георгиев — Международен симпозиум по скално изкуство в Норвегия 70

Atanas Pejkov — Sur les problèmes fondamentaux de la révolution du Néolithique 7

Kănčo Kănčev — Sur le travail et l'emploi de l'os à l'époque néolithique, énéolithique et à l'âge du bronze 15

G. Canova, L. Cetov — Le tombeau thrace près de Măgliž 29

Rašo Rašev — Monument protobulgare de culte de Madara 38

MATERIAUX ET COMMUNICATIONS

Goranka Tončeva — Moules pour le coulage d'outils et d'ornements du village Esenica . 45

Evelina Cenova — Trouvaille funéraire thrace du village Vălčitrăn, dép. de Pleven . . . 49

Teodora Kovačeva — Sépulture de Pleven (IIIe s.) 54

Todor Cerasimov — Poids-étalons de la Haute époque byzantine de Bulgarie 58

Stamen Mihajlov — Eglise du Bas Moyen âge près du village Pčelinci 65

Ara Margos — Sur la „phiale thrace" du village Krăvenik, rég. de Sevlievo, et sur son inscription 67

CRITIQUES

J. Jurukova — E. Schönert-Geiss. Die Münzprägung von Byzantion. Teil II. Kaiserzeit. Akademie-Verlag, Berlin, 1972 68

REVUE

G. Il. Georgiev — Symposium international sur l'art rupestre en Norvège 70

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

Акад. ДИМИТЪР П. ДИМИТРОВ (гл. редактор), проф. СТАНЧО ВАКЛИНОВ (зам.-гл. редактор), ст. н. с. ТЕОФИЛ ИВАНОВ (секретар), проф. АТАНАС МИЛЧЕВ, н. с. ЙОРДАНКА ЮРУКОВА, н. с. РУМЕН КАТИНЧАРОВ, доц. ВАСИЛ ГЮЗЕЛЕВ, проф. ДИМИТЪР АНГЕЛОВ, доц. ПЕЮ БЕРБЕНЛИЕВ

Адрес на редакцията
Археологически институт и музей при БАН, бул. Стамболийски 2, София Ц. Тел. 88-24-05 и 88-24-06

Адрес на администрацията
Издателство на БАН, София 13, ул. 36, бл. VI Тел. 72-44-21

Технически редактор Ив. Атанасова Коректор А. Христова

Дадена за набор на 18. IV. 1973 г. Подписана за печат на 31. VIII. 1973 г. Печатни коли 9 Издателски коли 7,47
Формат на хартията 59×84/8 Изд. индекс 5067 Тираж 1450 Поръчка 241 Отделна книжка 1,40 лв. Годишен абонамент 5 лв.
Набрана и отпечатана в Печатницата на Издателството на Българската академия на науките